

बाधबुद्धिप्रतिबंधकताविचारप्रारंभः॥

वा० वा०

९

श्रीगणेशायनमः ॥ तद्धोवाचिन्नविरोधताकतदभाववत्तानिर्णयकाले तद्धोवाचिन्नविरोधताकतद्वि
शिष्टेषु दनुदयास्वतत्वावधिन्नविरोधकसंयोगादिसंसर्गकवन्तिताधवधिन्नप्रकारताकालोक्ति
ज्ञानत्वावधिन्नप्रतिपर्वतत्वाधवधिन्नविरोधताकदेशिकविरोधतासंसर्गकसंयोगादिसंसर्गावधि
न्नवन्तितावधिन्नप्रतियोगिताकामावप्रकारकानाहायाप्रामाण्यज्ञानानास्कदितनिर्णयत्वेनप्रति
बंधकत्वकल्प्यते । पर्वतत्वावधिन्नविरोधताकतदभाववत्तानिर्णयकालेऽन्यधोवाचिन्नविरोध
ताकतद्विशिष्टेषु दनुदयास्वतिवध्यतावच्छेदककौटौ पर्वतत्वावधिन्नविषयताकत्वनिवेशः ॥ स य
योगादिसंबंधावधिन्नप्रतियोगिताकामाववत्तान्नानकाले समवायादिसंसर्गकविशिष्टेषु द
दयात्संयोगादिसंसर्गकत्वनिवेशः ॥ अथसंपुत्तसंयोगादिसंसर्गकज्ञानस्यापिसंयोगसंसा
कतयासंयोगादिसंबंधावधिन्नप्रतियोगिताकामाववत्तानिर्णयदशायांतदनुदयप्रसंगः
किंचित्सांसर्गिकविषयतानवधिन्नसंयोगादिसांसर्गिकविषयताकत्वनिवेशतद्वारणेऽव
च्छेदकावच्छेदेनवन्तिमत्ताज्ञानाधसंयुतः ॥ तत्रविरोधतावच्छेदकावधिन्नसंयोगादीनामे

९

कानि

यसंसर्गस्तथा किं चित्सां सर्गिक विषयतानवधिभ्रसंयोगादिसां सर्गिक विषयता कत्वा भावात्पर्वतत्वा
ध्वजध्वनत्वा निरूपितसां सर्गिक विषयतानवधिभ्रसंयोगादिसां सर्गिक विषयतानिवेशोपिकालिक
विशेषणतादिविशिष्टसंयोगादिसंसर्गकत्तानंदुःसंयुक्तमेवेति चेन्न । पर्वतत्वावधिभ्रविशेषणतानि
रूपितायां संयोगादिसां सर्गिक विषयताननिरूपितवन्निष्ठावधिभ्रप्रकारता कत्वनिवेशात्संयुक्तसं
योगसंसर्गकस्थले च पर्वतत्वावधिभ्रविशेषणतानिरूपितसंयोगादिनिष्ठसां सर्गिक विषयतायाव
न्निष्प्रकारतानिरूपितसां सर्गिक विषयताभिन्नतयाऽनुपपत्त्यभावात् । पर्वतो वन्मभाववानिति वा
धनिर्णयकाले पर्वतो द्रव्यमित्याकारकज्ञानोदयाद्वन्निष्ठावधिभ्रप्रकारता कत्वनिवेशः । अनुमा
निकभिन्नेन्द्रियादिजन्यबाधबुद्धिदरायां लौकिकसन्निकर्षजन्यविशिष्टबुद्ध्यादौ लौकिक
त्वनिवेशः । अलौकिकत्वं च न सामान्यतोलो किकसन्निकर्षजन्यभिन्नत्वं अन्यांशोलौकिकं च
संशोचोपनीतमानस्यासंयुक्तसंबन्धात् । किंचु वन्त्यादितिलौकिकसन्निकर्षजन्यभिन्नत्ववन्त्या
धभाववता निर्णयप्रतिबध्यतावच्छेदकौघैर्निवेशनीयः । नचचतुःसंयोगत्वं कूटसंयोगसाधा-

बा० वा० स रणलौकिकसन्निकर्षस्य दुर्वचनं कथं लौकिकसन्निकर्षजन्यमिन्नस्य तथात्वमिति वाच्यं । वन्त्यादिसंयोग
 जन्यमिन्नस्यैव तथा तत् उपनीतमानस्य वन्त्यादिसंयोगजन्यत्वेनानुपपत्त्यभावात् । लौकिकसन्निकर्ष
 २ जन्यज्ञाने उपनीतमानादिविषयता । विलक्षणलौकिकत्वाव्यविषयताविरोधस्योक्तारेतु वन्त्यादिव्यति
 लौकिकविषयताकान्यत्वं ज्ञानांशवन्त्यादिप्रकारतायाः । लौकिकविषयतामिन्नत्वं चानिवेद्यं न तु लौकिकसन्निक
 ३ कर्षजन्यमिन्नस्यैव गौरवात् । अथ लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणा यत् लौकिकत्वं निवेद्या बाध अ ५
 काले लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयापत्तिः । न च संशयस्यार्थसमाजयत्नततया किं पश्चिज्जन्यतानवच्छे
 दकत्वात् दवाद्येन स्यात्पादानमराक्यं तद्विरिष्टबुद्धिर्वा वच्छेदं भवति न यत्सकं जायते एव तत्र सापत्तिरि
 ति वाच्यं । संशयस्य किंचिज्जन्यतानवच्छेदकत्वात् प्रत्येकसामर्थ्यवतात्वं तत्त्वा वच्छिन्नविरोध्यता
 कवन्तिविरिष्टबुद्धित्वतश्च यथाविधेयस्य भावविरिष्टबुद्धित्वा वच्छिन्नस्याप्रत्येव फलतः संशयाप ल ३
 त्तः । यदु । लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयासाधारणलौकिकसन्निकर्षजन्यनिर्णयान्यज्ञानत्वमेव वा
 धुद्विपत्तिबध्यता वच्छेदकमतेन बाधकाले लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयापत्तिरिति । संतरेत् । संशय रा १

साधारणतादृशधर्मस्य बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेऽपि उपदर्शितस्य लोकोक्तिसन्निकर्षादिसामान्यसामर्थ्ये
 लाक्ष्मिकविरिष्टबुद्धित्वस्य भावविरिष्टबुद्धित्वावधिना सन्निकर्षावधिकाभावेन फलतः संशयपुत्रवारयि
 तुमत्राक्यत्वात् दृशसामान्यसामर्थ्यात् दृशप्रतिबध्यतावच्छेदकानां क्रांतस्य निषेधस्यैव जननेन बाधा
 सावरूपविरोधसामर्थ्यविरुद्धा किंचित्करत्वात् निषेधस्यैव च विरोधसामर्थ्यंतराभावात् एतेन सं
 शयलोकोक्तिकविषयता न स्पृगमेतल्लोकोक्तिसन्निकर्षकाले न संशयोऽपि लोकोक्तिकविषयता शून्यज्ञानत
 रूपबाधप्रतिबध्यतावच्छेदकानां क्रांतत्वेति न बाधकाले तदापत्तिः अथ लोकोक्तिकविषयतायाः संशयानुस्य
 पगमेतस्य लोकोक्तिसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकानां क्रांतत्वप्रसंगः स्यादिति चेत्काक्षतिः ज्ञानसन्निकर्षाद
 वतदुत्पत्तेः अतएव वक्ष्यसिद्धिर्देहानंतरं वक्तुं साक्षात्कारमोत्याधाकारकः न साक्षात्कारित्वग्रहः लो
 किकविषयतायाः साक्षात्कारित्वव्यंजत्वादिति न च लोकोक्तिसन्निकर्षादिकाले न संशयस्य लोकि
 कविषयतापत्तेर्बाधकाभावरतिवान्यं तद्धोक्तित्वावधिना प्रतिनल्लोकोक्तिसंशयसामर्थ्याज्जा
 यत्याप्रतिबध्यकत्वकल्पनात् संशयस्य सामर्थ्यदृशायां लोकोक्तिकविषयताशालिज्ञानसामर्थ्यमा

अ६

क३

वा० वा०

३

मावस्येव बाधकत्वात् । अथवा लोकोकान्यविषयतेषां प्रतिबध्यता वधे दिकालोके कसन्निकर्षजन्यसंरा
ये च लोकोकालोके कोमयविषयते । वस्तुक्रियते । तोभवति सोपि बाधप्रतिबध्यः युज्यते चेत्तदेव सर्वक
ले लोके कविषयता शालिज्ञानप्रतिसंरायसामर्थ्याः प्रतिबंधकत्वकल्पने गोरवात्सा साकारित्वग्रहप्र
तिनिर्णयत्वेन हेतुत्वं स्वीकृत्यैव संराये सा साकारित्वग्रहवारणसंभवेनान्यथानुपपत्त्यभावात्
सामर्थ्यप्रतिबंधकत्वकल्पनापेक्षया च निर्णयत्वेन हेतुतायां लाघवस्य गतिस्फटत्वादित्यादिक्रमया
स्तं । एतावतापि वक्ष्यमाणादि निर्णयानंतरं लोके कसन्निकर्षादि धटितसामान्यसामर्थ्यवत्ता ह्यस्या
दिभाने बाधकाभावेनार्थिकसंरायस्य दुषारत्वादिति चेन्मैव । पूर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव
त्त्वादिलोके कप्रकारता शालिज्ञानप्रतिपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवत्त्वमावादिप्रका
रता शालिज्ञानसामर्थ्येन प्रतिबंधकता कल्प्यते । इत्थं च संराये लोके कविषयता स्वीकारे माना
मावात्सा साकारित्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतितदंशे लोके कविषयता शालि निर्णयत्वेन हेतुत्वं ना
मीक्रियते । अपितु लोके कविषयतया एवेति । नन्वेवं सति लोके कसन्निकर्षस्य लोके कविषयता
यां नियामकत्वात् संराये लोके कविषयतानभ्युपगमेऽपि निवारति गच्छ

व३

बाधकालेन हि
७ द्वयजन्म

लौकिकसन्निकर्षेन फले जन्मनीयेत दशावप्रकारकज्ञानासा मय्यभावस्य सुरुकारित्वाभ्युपगमात् नचैवमपि समु
च्चयेयमिवारतिवाच्यं । तदंशोऽव्याप्यरतिवज्ञानाभावविशिष्टतदभावप्रकारकज्ञानसामय्यभावस्य स
रुकारित्वाभ्युपगमेनानुपपत्त्यभावादिति । एवं च न्यासाववतः निर्णयानंतरं च कृतदशावेमियसामग्री
सत्वे वन्त्यादि लौकिकप्रकारताशालिज्ञाननानुपादयितुं राक्ष्यते एतादृशप्रतिबंधकस्य प्राक्सत्वात् । नाप्य
लौकिकवन्त्यादिप्रकारताशालिज्ञानतत्प्रतिबंधकबाधबुद्धेः सत्वात् । अन्यादृशतद्विषयताशालिज्ञानं
त्वत्वे कुमुदिति नानुपपत्तिगंधोपिलौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञानस्य बाधसामान्याप्रतिबध्यतया तदिदि
यजन्यलौकिकज्ञानवारणाय लौकिकान्यत्वमनिवेशयन्त्यासुपादिविशिष्टबुद्धौ चासुपादिबाधबुद्धेः यय
गेयप्रतिबंधकत्वं कल्पनीयं । राखानपीतौयं नो रगदस्यदिबाधबुद्धिदरायापितोदिद्रव्यमंडकवसांज
नादिदोषवशाद्वरवशादोपीति मारगत्वा धाबापौदयात्तत्र तत्र तादृशतादृशदोषविशेषाज्जन्यत्व
मपि बाधसामान्याभावकार्यतावच्छेदककारौ निवेशनीयं । केचित्तु । दोषविशेषजन्यज्ञानेपिलौकिकव
षयताया एव । अभ्युपगमादलौकिकत्वनिवेशेनैव तत्र व्यभिचारवारणसंभवा दोषविशेषाज्जन्यत्वस्य न प्रति
बध्यतावच्छेदककारौ निवेशः । नच लौकिकसन्निकर्षविनैव तादृशस्मर्यमाणारोपादया कथं लौकिकविषयता

वा० वा०

५

वि

शान्तिमिति वाच्यं । नोक्तिकस्य निर्वर्णवद्दोषविशेषस्य अपि तादृशविषयतां स्पृष्टमात्र । न चैवमपि तत्र लोकि
कस्य निर्वर्णस्य व्यभिचारप्रसंग इति वाच्यं । तादृशविषयतायाः प्रामाणिकत्वाच्च व्यभिचारवारणायानायास्यत्वाद्दोषविशेषाजन्यत्वस्य
कारणाच्च बहिर्गतत्वे तस्यैव वा सन्निकर्षजन्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयत्वादित्याहुः । प्रतिबंधकतावच्छे
दककोटौ विशेष्यतावच्छेदकधर्मस्य विशिष्ट्यनिवेशाद्व्यवहनवन्निमित्त्याकारकबाधबुद्धेर्न पूर्वतावच्छि
मानित्यादिज्ञानविरोधिताकालिकादिसंबन्धेन तदभावकज्ञानस्याविरोधितयादौ शक्यविशेषणतासं
सर्गकलनिवेशः । ~~विशेष्यता~~ वच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहितत्वाद्वा यद्बुद्धेः तादृशविशिष्टबुद्ध्यावि
रोधितया पूर्वतत्वाधवच्छिन्नत्वोपसर्गिकविषयतावच्छिन्नत्वे विशेषणताविशेषीयसांसर्गिकविष
यतामा निवेशनीयं । एवं च पूर्वतत्वाधवच्छिन्नविशेषणतायाः महानसत्त्वाधवच्छिन्नविशेष्यताकवन्त्य
मा बुद्धेः संसर्गज्ञानस्पृष्टगमनपूर्वतत्वावच्छिन्नत्वे विशेष्यतायां स निवेशनीयं । प्रयोजनाभावात् किं
तु पूर्वतत्वावच्छिन्नविशेषणतावत्संयोगित्वादिरूपपरंपरासंबन्धावगाहितानवारणाय विशिष्टतानि
रूपितत्वमात्रं तादृशविशेषणताविशेषीयसांसर्गिकविषयतायां निवेशनीयं । वस्तुतो वास्तवपूर्वतत्वा

इत्युक्तविषयतानि निवेशनीयं यत्र पयतः

समावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावध्वंसप्रतिवेनाभावोतरावगाहिज्ञानंतदसंप्रसंगः। तादृशज्ञानस्य
वास्तवपर्वतवत्समावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावध्वंसपर्वतवत्पक्षानवगाहिज्ञान। एवं यत्र पर्वतत्वा
दिनामहानसमेव संसर्गधटकतया समासितेतस्याप्यसंप्रसूति। पर्वतत्वावच्छिन्नसंसारिकविषयत्वावच्छिन्नोऽ
यत्त्वसांसर्गिकविषयताइत्यवरोत्यावापकताघटकपदार्थघटकविषयताएव निवेशनीयाः। इत्येवतादृश
सांसर्गिकविषयतायाविराध्यतायां वा पर्वतत्वावच्छिन्नत्वं निवेशयत इत्यत्र विनिगमकाभावेनोभयत्रैव त
निवेश इति ध्येयं। नीलपर्वतत्वावच्छेदेन वन्समावक्तानिर्णयस्य भूदपर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वक्ति
विराष्टबुद्धिप्रत्यविरोधितया पर्वतत्वान्यथमानवच्छिन्नत्वं तादृशसांसर्गिकविषयतायां वा निवेशनी
यं। नैवं सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबन्धमावदिसत्ताज्ञानस्यैतादृशप्रतिबंधकतावच्छेदकानाक्रो
ततया तादृशज्ञानदराया मवच्छेदकावच्छेदेन च न्यादिविराष्टबुद्ध्या प्रतिरिति वाच्यं। अवच्छेदकावच्छेद
नविराष्टबुद्धिप्रतिसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधनिर्णयस्य प्रतिबंधकत्वांतरवत्त्वनात्। स
योगादिसंसर्गकविराष्टबुद्धौ समवायादिसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तानिर्णयस्य वा
विरोधितया संयोगादिसंसर्गावच्छिन्नवक्तृत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशः। प्रत्यवाद्येव

दि

बा० प्र० वा०

५

भाभाववन्नानिर्णयस्यतदभावव्याप्यत्वात्निर्णयविषयेववन्निष्ठादिनावन्त्यादिविशिष्टबुद्धिविरोधित्वा
नचमहानसीयवन्निष्ठाध्वच्छिन्नप्रतियोगिताया अपिचन्निष्ठाध्वच्छिन्नतयामहानसीयवन्निष्ठाभाववन्नित्या
कारकज्ञानस्यापिवन्निष्ठाकारकज्ञानविरोधित्वापत्तिरितिवाच्यं। चन्निष्ठाध्वच्छिन्नस्यचन्निष्ठा
तिरिक्तधर्मानवच्छिन्नस्यथेकत्वात्। नचवन्निष्ठाभावोदिनाध्वच्छिन्नवगगहिनेज्ञानस्यवन्निष्ठादिविशि
ष्टबुद्धिप्रत्यविरोधित्वप्रसंगः। नस्यचन्निष्ठाध्वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रकारकत्वादितिवाच्यं। चन्नि
ष्ठाध्वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताऽभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायाएवप्रतिब
धकतावच्छेदकत्वात्तादृशप्रकारताशान्निध्यमात्मकत्वावच्छेदवास्तवतादृशभावानवगाहित्वपिसतिवि
रहात्। चन्निष्ठाध्वच्छिन्नतयाध्वच्छिन्नप्रतियोगितायाःसंसर्गाकृतयामानास्युपगमेतुतत्संय
हायचन्निष्ठाविषयतावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वविषयतावच्छिन्नप्रतियोगित्वविषयतात्वेनैवतादृशप्रतिपो
गित्वविषयताःनिवेशनीयाः। नतुवास्तवचन्निष्ठाध्वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववितात्वेन। अतएवकबु
द्धीवादिमत्ताध्वच्छिन्नप्रतियोगितायाअप्रसिद्धावपिकबुद्धीवादिमत्तादिनाध्वच्छिन्नविशिष्टबु
द्धोक्तबुद्धीवादिभावास्तोतिआकारकत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतायांनानुपपत्तिः। आहयबुद्धेरवि

रोधितयाऽनाहार्यत्वनिवेशः। नचाहार्यज्ञानस्य विरोधितया कथमनाहार्यत्वनिवेश इति वाच्यं। यत आहार्य
ज्ञानस्य विरोधितया विरोधित आत्मतत्त्वविवेकदिप्यण्यां प्रतियोग्यारोपस्य हेतुता रवउनेऽनाहार्यारोपस्य
हेतुता रवउयित्वाऽहायज्ञानस्या विरोधितया तद्धेतुत्वादिन्याशंक्या हायस्याभाववता बुद्धः प्रागसंभ
वादित्यनेन नतद्धेतुत्वरवउनस्य दीधितिकारस्यात्यन्तासंगततापत्तेः। अथोक्तावदाहार्यत्वं वन्मभाव
दिबुद्धौ नतावदव्यवहितोत्तरोत्पत्तिरुत्पत्तिस्वतामानाधिकारण्याभयसंबंधेन वन्मत्वादिनिर्णयत्वं च किं व्या
प्यवतानिर्णयकालीने छाद्यो न वन्मभाववताज्ञानस्यानाहार्यत्वापत्तेः। नापितादृशसंबंधेन वन्मभाववता
ज्ञानविरोधितज्ञानवत्त्वं रच्छा विरोधितविशिष्टवन्मत्वाज्ञानस्य वन्मभाववताज्ञानविरोधितया रच्छाका
लीनवन्मत्वादिमत्ताज्ञानस्यातथात्वेनाहार्यवन्मभावदिमत्ताज्ञानस्य विरोधितज्ञानवत्त्वाभावात्पराज्ञानप्रति
बंधकताया रच्छाया अनुतेजकताया रच्छाकालीनज्ञानस्यापि पक्षे रच्छावन्मभाववताज्ञानविरोधित्याज्ञान
पपत्तिरिति चेदेवमपि। बाधतदभावव्याप्यवताज्ञाननिष्ठानामवच्छेदकमेवेनाभिधाना विरोधिता
नां अनुगमपुरुषाभावेन अनुगतरूपेण निवेशनमशक्यमेव। नच बाधतदभावव्याप्यवताज्ञान
कालीनाहार्य

नाधादिविशिष्टलोकिकज्ञानमिन्नत्वनिवेशोतद्विषयजन्यबाधकालीनलोकिकसम्भिरप्यजन्यज्ञानस्यापिप्रतिबंधकत्वापत्तिः। ४

बो० वा०
६

ज्ञानसाधारणानुगतहायत्वस्यदुर्वचस्वेपिअप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितवन्निमित्तानिर्णयविशिष्टत्वा
द्वारावन्निव्याप्यादिप्रकारकनिर्णयविशिष्टत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदकरवत्स्यप्रतिबंधक
तावच्छेदकत्वसंभवाद्भादोषइतिवाच्यं। एवमप्यनुमानिकादिबाधतदभावाव्याप्यवत्ज्ञानकाली
नलोकिकसम्भिरप्यजन्यज्ञानस्याविरोधित्वापत्तिः। तस्यलोकिकज्ञानमिन्नत्वात्। तदिदं यजन्य
बाधविशिष्टतद्विषयजन्यज्ञानमेदस्यापिस्वातंत्र्येणनिवेशान्नेयमनुपपत्तिरितिचेत्। एवमप्य
हायवन्त्यादिनिर्णयकालीनवन्त्यभाववत्ताज्ञानस्याविरोधित्वप्रसंगोदुर्बलएव। नात्रोहा ना
यवन्निमित्तानिर्णयविशिष्टाद्यन्यत्वनिवेशान्भादोषइतिवाच्यं। वन्निमित्तानिर्णयनिष्ठानाहा
यत्वस्यानाहायवन्त्यभावनिर्णयविशिष्टान्यत्वरूपपुनान्यविषयस्यदुर्वचस्वात्। तत्रतादृशा
नाहायत्वस्यैवनिवेशनीयतया। तस्यैववन्त्यभाववत्ताज्ञानीहायत्वच्छेदितत्वेनान्यान्यान्नात्र याना
यप्रसंगात्। यत्तु। आहायज्ञानेऽप्याहेतुत्वापगमाज्ज्ञानतासंबंधेनेहायत्वमेवाहाय
समिति। तदसत्। अत्रविचारकविशिष्टानुमितिसामग्रीसदिनामिन्नविषयकप्रत्यक्षोदिकप्रतिप्र श्रीरा

[illegible]

तथा कथमनाहार्यत्वेन प्रतिबंधकमिति । मैवं । अनुगताहार्यत्वं स्यदुर्वचस्तेपि अनायुत्पाहार्यज्ञानानां तत्त्वव्यक्ति
 तेन कृतस्य प्रतिबंधकतावच्छेदककुक्षौ निवेशनीयत्वात् । केचित् । आहार्यज्ञाने यावदप्रामाण्यज्ञानं न गृ
 ह्यते तावन्न भक्ष्यत्वं विविचिष्टं द्वारस्य नाहार्यत्वे निवेश एव नास्तीत्याहुः । अप्रामाण्यज्ञानां स्फुटितज्ञान
 स्याद्विराधितयाऽप्रामाण्यज्ञानां स्फुटितत्वं निवेशः । तच्च सामानाधिकरण्यविशेष्यत्वमयं चोच्यते । संप्रति
 योगिताकाप्रामाण्यग्रहणमाववत् । अविज्ञानादिविशेष्यकाप्रामाण्यज्ञानकालीनज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वा
 पपत्तये विशेष्यतानिवेशः । विशेष्यताचाप्रामाण्यप्रकारतानि सपितायाद्या । पुरुषांतरापस्याप्रामाण्यग्र
 हविषयो नितरस्य ज्ञानस्याविराधित्वापपत्तये सामानाधिकरण्यनिवेशः । नचाप्रामाण्यज्ञानमावस्यप्र
 तिबंधकतावच्छेदककोटिनिवेशे आहार्यज्ञानमिदं कृतेः सह विशेष्यताविशेष्यमावविनिगमानाविराह
 प्रामाण्यग्रहणं न तत्त्वस्य प्रतिबंध्यतावच्छेदककोटौ निवेशेन मेवोचितमिति वाच्यं । तथा सत्यप्रामाण्य
 ग्रहविशिष्टस्याप्रामाण्यग्रहणानां स्फुटितबाधबुद्धिद्वयायामप्यतिवारणाय तत्राप्रामाण्यग्रहणं न तु तादृ
 न्यनप्रसंगादप्रामाण्यज्ञानां स्फुटितबाधबुद्धिद्वितीयस्य तदनास्फुटितबाधबुद्धौ सत्यांतदनंतरा

संबंधा

वा० वा०

८

आप्य

प्रामाण्यग्रह रूपकारणसत्ताद्विराष्टबुध्यापेक्षम् । तस्मादुतेजकमावश्यकमेवाप्रामाण्यग्रहवद्व्याप्यरति
सग्रहस्याप्युतेजकत्वे स्वीकरणीयं । अतः समुच्चयानंतरं समुच्चये व्यामिशारः । न च संशयवारणाय वन्त्याद्य
प्रकारकत्वं परिणयत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदककोटावच्छेदयति चेन्नान्यत्वात् । अतः समुच्चयप्रकारकत्वात् ।
वन्त्यादिप्रकारकतया तदुत्तरात्पक्षे समुच्चयप्रकारकत्वादि विरिष्टबुधौ न व्यामिशाररतिवाच्यं विन
रूपदवस्थावदित्वज्ञानजन्यसमुच्चयानंतरं संशयादिवारणाय समुच्चयसाधारणस्य विरोधसंसर्गाव
च्छिन्नवन्त्यादिप्रकारताभूतत्वस्यैव प्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ निवेशनीयत्वात् समुच्चयानंतरं समुच्च
ये व्यामिशारस्य दुवारत्वात् । केचित्तु । समुच्चयानंतरं समुच्चये व्यामिशारवारणाय विरोधविषयताबाधा
त्वात् जन्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयानतु प्रतिबंधकतावच्छेदककोटावच्छेदयति त्वज्ञानाभावेणौ
रत्वात् । न चैवं संशयात्मकविरिष्टबुधौ च प्रतिबंधकत्वमुपपद्यते न तु निश्चये तस्य विरोधाविषयत्वा
दिति वाच्यं । निर्णयात्मकज्ञाने वन्त्याद्यवच्छेदकसंयोगाद्वा न निवसंसर्गं तया मानात्प्रपगमेन
तस्यापि विरोधविषयत्वात् । न च प्रत्यक्षात्मक निर्णयस्याविरोधसंसर्गकत्वसंभवेऽपि मुद्दसंयोगादि

त्रया

क३

क१

घटितव्यापकत्वावगाहिपरामर्शजन्यानुमितेर्विरोधावच्छिन्नसंयोगादिसंसर्गकत्वासंभवेन बाधका
 लेतदापत्तिरिति वाच्यं । तादृशानुमित्यादौ विपिबाधाभावादिबलविरोधमाने बाधकाभावात् । न
 च विरोधावच्छिन्नसंयोगादिसंसर्गकानुमितौ तेन संबन्धेन व्यापकत्वावगाहिपरामर्शस्य हेतुतया
 तदभावाविरोधमाने बाधकाभाव इति वाच्यं । तथा विधुपरामर्शजन्यतावच्छेदककादाचै न्यलिंगका व
 नुमितौ व्यभिचारधारणाय तया विधुपरामर्शव्यवहितोत्तरसस्यावश्यं निवेशनीयतया तदनुतरा
 नुमितौ विरोधमानतादृशाभावस्याकिंचित्करत्वात् । न चैवं शुद्धसंयोगादिसंसर्गघटितव्यापकत्वाव
 गाहिपरामर्शजन्यानुमितौ बाधकाभावादिबलत्वेन योगितादात्म्यादिरपि संसर्गतया मानप्रसंग इ
 ति वाच्यं । तेन संबन्धेन व्यापकताज्ञानिभ्रन्यकालेन संसर्गकानुमितेरेव हेतुतादृशसंसर्गघटित
 व्यापकत्वावगाहिपरामर्शमात्रस्यैव बाधाभावादिना संयोगितादात्म्यसंसर्गानुमितिर्जनिते
 विरोधसामग्रौ तात्पुपगमेन तादृशपरामर्शभ्रन्यकालेन तापत्यसंभवात् । अत्र तु शुद्धसंयोगादिघ
 टितव्यापकत्वावगाहिपरामर्शादपि विरोधावच्छिन्नसंयोगादिसंसर्गकानुमित्यस्य परामर्शेन

प

वा. वा.

९८

परामर्शस्यापि बाधाभावादिना तदनुमितिर्ननेन पक्षविशेषसामर्थ्येन पक्षमेवाप्युपपत्त्य नु
तावत्तान्तरान्यसंयोगादिषु तदव्यापकत्वावगाहि परामर्शजन्यानुमितौ विरोधावच्छिन्नसंयोगादी
नां संसर्ग इत्यादिना स्पष्टपक्षमेऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञानकालीनविरोधासंसर्गकैककोटिबन्धाद्य
नुमित्यनंतरं तदव्याप्यवृत्तित्वज्ञाननाराधुद्धसंयोगादितव्यापकत्वज्ञानात्पुनरनुमित्यापत्तिप्र
संगः शुद्धसंयोगपर्याप्तसंसर्गिकविषयताया एवमुद्धसंयोगसंसर्गकसिद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदक
तया विरोधावच्छिन्नसंयोगसंसर्गकानुमितेस्तदप्रतिबध्यत्वस्वीकारादिति वाच्यं । तादृ
शपरामर्शजन्यविरोधावच्छिन्नसंयोगादिसंसर्गकानुमितौ शुद्धसंयोगादिपर्याप्तसंसर्गिकवि
षयताया अपि स्वीकारेण तादृशानुमितेः शुद्धसंयोगादिसंसर्गकसिद्धिप्रतिबध्यत्वात्ततः । न चो वि
धौ विषयताया बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरुद्धताया विरोधाविषयक
ज्ञानवारणाय तत्राव्याप्यवृत्तित्वज्ञानहेतुताया स्वीकरणीयेति गौरवं मिति वाच्यं । अव्याप्यवृत्ति
तत्त्वज्ञानाभावात्प्रतिबंधकतावच्छेदककोटिप्रवेशः प्रामाण्यज्ञानादिति विरोधविशेषणमा
भावात् १

६ पर्वतो वन्यभावान्प्रमेयवांश्चेति ६

३

१०९

वेदिनिगमनाविरोधप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावबहुल्यात् । तदपेक्षया व्याप्यदत्तित्वज्ञानहेतुतायाए
वोचितत्वादित्याहुः । तदसत् । अव्याप्यदत्तिवन्त्यादिविषयकनिरिवित्तसमुच्चयान्यज्ञाने विरोधमाना
स्युपगमेतथाविधनिरिवित्तज्ञानानामेवमत्रमत्वापत्तेः । नचेत्तत्कश्चिदस्युपेक्षीत्यव्याप्यदत्तित्वज्ञानस्यो
त्तेजकत्वमावश्यकमेवेति । संशयोत्तरोत्पन्नसंशयेऽनुमित्यादौ व्यभिचारवारणाय निणयत्वमिति स्व
बंधकतावच्छेदककोटिनिवेशान् । अथ निर्णयत्वमिति पर्वतत्वावच्छिन्नविरोधपठान्निरूपितवन्त्यादिप्र
कारताश्च न्यत्वतदाप्रमेयत्वादिनावन्त्यादिप्रकारकज्ञानासंग्रहः । यद्विचितादरावुक्तित्वावच्छिन्नप्रकारताश्च
न्यत्वतदावन्त्याभावमावत्त्वादिनावुक्तिकोटिकवन्त्याभाववान् चेति संशयस्यो विरोधित्वापत्तिरिति पि
चेन्न । अनायत्त्वावच्छिन्नप्रकारत्वाभावस्य वन्त्याभावमावत्त्वावच्छिन्नप्रकारत्वाभावस्य च
निवेशेनानुपपत्त्यभावात् । केचित्तु प्रमेयत्वादिनावन्त्यादि प्रकारकज्ञाने वन्त्याभावाधिकारणा
दत्तित्वविरोधो न संसर्गस्तथाभासतः किंतु वदित्वतदभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञाने ता
एव । इत्यन्वतादराप्रकारत्वेतथाविधविरोधसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतात्वेनानुगमय्य एव एव

या-

भा० वा साधो निवेशनीय इत्याहुः । अथ चेदकावच्छेदेन विविदिषु बुद्धिं प्रतिबाधनिर्णयस्य प्रतिबंधकता
यां कीदृशानिर्णयत्वं निवेशयते । यदि पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवन्सारिप्रकार
त तामून्यत्वं तदानीं लपर्वतो वन्किमान्वापर्वतो वन्मसाववति तित्तानासंयतः । मुद्रपर्वतत्वा
वच्छिन्नविशेष्यता धातिनिर्णयत्वं निवेशोचनीलपर्वतो वन्किमान्मवेति संशयस्यापि
मुद्रपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवन्किप्रकारताभ्यन्तः । सात्यतिबंधकत्वप्रसंगादिति चेन्न ।
तादृशप्रकारताभ्यन्तः मुद्रपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता कवन्मसाववताज्ञानस्य विरोधित्वेनानुप
पत्त्याभावात् । न चैवं सति नोत्तपर्वतो वन्मसाववदतिरेयतादृशानिर्णयदशा यामपि पर्वतत्वा
वच्छेदेन वन्किमताज्ञानप्रसंग इति वाच्यं । नीलपर्वतत्वावच्छेदेन वन्किविशिष्टबुद्धौ नीलप
र्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता कवाधवत्तः प्रतिबंधकत्वे कल्प्ये मुद्रपर्वतत्वावच्छेदेन वन्किरि नीये
विशिष्टबुद्धिसाधारणस्य नीलातिरिक्तत्वे सति सर्वतत्वातिरिक्तत्वं तदनवच्छिन्नविशेष्य य
तानिरूपितावच्छिन्नसंयोगसंसर्गावच्छिन्नवन्किप्रकारताज्ञानान्नत्वस्य प्र

विषयता ५

तिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् । तत् एव नीलपर्वतो वन्महाववन्तित्यादिबाधकाले शुद्धपर्वतत्वावच्छे
 देन वन्निमित्तज्ञानस्यापिवारणसंभवात् । न च नीलपर्वतो वन्महाववन्तित्यादिबाधकाले नीलप
 र्वतत्वव्यापकतायाः संसर्गतायाः चरयनी चेन्नानीयतया शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन वन्निमित्तज्ञानस्य
 च तादृशव्यापकत्वानुवगाहितया कथं तत्संभवं तिवान्यं । नीलपर्वतवत्त्वमावप्रतियोगितान
 त्वे वच्छेदकधर्मवत्स्वरूपनीलपर्वतव्यापकताधरकपदार्थानां नीलत्वान्यपर्वतत्वान्यधर्मवैशिष्ट्याया न
 पुर्वतविषयतातदवच्छिन्नाया आधेयत्वविषयतयेवंक्रमेण निवेष्टात् । शुद्धपर्वतत्वव्यापकता
 वगाहितानस्यापि च तादृशवच्छेदावच्छेदकमावापन्नविषयताशालित्वेन तदसंभवात् ।
 त् । एवंपीतपर्वतत्वावच्छेदेन वन्निविशिएवुद्धौ यथासंभवप्रतिबंधकत्वबोधः । सामानाधि
 करण्यमात्रेण वन्निवन्महावोभयकोटिकज्ञानस्य विरोधित्वोपपत्तये । वृद्धिभ्रमसंयोगादि
 संसर्गावच्छिन्नवन्निप्रकारताश्च न्यत्वमेव सामानाधिकरण्यवगाहितानस्य प्रतिबंधक
 तायां निवेष्टयं । एवं च पर्वतत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण वन्निपर्वतत्वावच्छेदेन वन्महाव

वा० वा०

९९

निर्णय

वगाहमानस्य संशयस्य वारणाय भुद्धि विरोधता संसर्ग क्लेशमेव निवेशनीयं । अवच्छेदकावच्छेदेन त्वं
न्यभाववता ज्ञाननिष्ठपित सामानाधिकरण्यावगाहि भवन्ति मता ज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदक को
दौ च संसर्गा रोपयोऽपि निवेशात् तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकस्यैवावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्यमात्रा
वगाहितदवच्छेदवच्छेदकत्वावगाहि ज्ञानसाधारणतया नावच्छेदकावच्छेदेन बाधकालः । वच्छेदका
वच्छेदेन वन्ति विरिष्टबुद्ध्यापत्तिरित्यवध्येयं । अथ बाधबुद्धिर्निर्णयत्वेन प्रतिबध्यकतायां स
रायोत्रा विनैव विरोधदर्शनं प्रत्यक्षोपपत्तिः । अत्रोपाध्यायमतानुयायिनः । तत्प्रकारकनिर्ण
यत्वावच्छिन्नप्रतिमं रायसाधारणतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबध्यकत्वांतरकल्पनात् न सं
शयानंतरा निर्णयापत्तिः । अथ पुरुषो न वेति संशयदर्शनाया पुरुषलक्ष्यः । प्रकारादिमतानिर्णय क
सत्त्वे । य पुरुष इति निर्णयोऽस्य विरोधदर्शनस्योत्तमकत्वं स्वीकरणीयं । तथा च तद्व्यप्यवता
निर्णयाभावविशिष्टतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रबध्नुकतेति पर्यवसितः । संशयोत्तरसंशये व्यसि
चारवारणाय प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निर्णयत्वेन निवेशनात् तच्च तदभावप्रकारकप्रत्यक्ष
त्वमतो न योग्यता संशयकाले निरावृत्तौ बाधोऽप्यभिचारः । अनुमानिकबाधकाले निव

विशेषदर्शनं नौ किकसन्निकर्षजन्यज्ञानोदयात्तत्र व्यभिचारवारणाय नौ किकान्यतमपि निवेदनीयं । तया त्वलौकिकान्यतदभावाप्रकारकतत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकं । एवं च यदि द्विद्रियजन्यसंज्ञा यदशायां विनाशे विशेषदर्शनं तदिद्विद्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षवारणाय तत्प्रकारकत्वात्पुनर्निर्णयत्वा ध्वनिप्रतिविशेषदर्शनाभावाविशिष्टतदभावाप्रकारकत्वात्पुनर्निर्णयत्वादिना संज्ञायसाधारणमेव प्रतिबंधकत्वं स्वीकरणीयं । एवं च निर्णयत्वं प्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ निवेदयतदिद्विद्रियस्थलौ यप्रतिबध्यप्रतिबंधकतातदिद्विद्रियजन्यबाधविशिष्टतदिद्विद्रियजन्यज्ञानमेदस्येत्यादिन कल्प्यते प्रयोजनविरहात् । परंतु बाधनिर्णयकाले संज्ञायशाब्दबोधानुमित्यादिवारणाय नौ किकान्यतत्प्रकारकतात्त्रातिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिदभावाप्रकारकनिर्णयत्वेन सामान्यप्रतिबंधकत्वं कल्पनीयं । बाधनिर्णयदशायां विशेषदर्शनसत्त्वे प्रत्यक्षनिर्णयस्य प्रामाणिकत्वे तु प्रत्यक्षनिर्णयान्यज्ञानत्वेनैव बाधनिर्णयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वाच्च । संज्ञायसाधारणप्रतिबंधकतयेव बाधनिर्णयकाले प्रत्यक्षनिर्णयापत्तिवारणसंभवात् । न च विपरीतज्ञानभूतदशायां प्रत्यक्षनिर्णये उत्पद्यमाने प्रत्यक्षनिर्णयान्यत्वावच्छिन्नपत्तिविपरीतज्ञानाभावरूपकारणवत्तादिति वाच्यं । प्रत्यक्षनिर्णयसामग्रीदशायां प्रत्यक्षनिर्णयान्यज्ञानत्वांतर

५० वा०

१२

५०

संशयाच्चानुमितित्वाध्वं विभक्तिसामयविरुद्धतदवधिनापि संभवात् । अंधकारे मृतत्वादौ च यदिसंशये
व्यक्तविरुद्धरायाकुं कुमादोगदसंदेहचसत्त्वालोकादिव्यजकसमवधानतन्निर्णयोदयाद्विशिष्ट
रनेतदालोकव्यजकसमवधानादीनामपितुदिद्रियस्थलीयप्रतिबधकतायामुत्तेजकत्वं स्यात्कार्यं न
चालोकसमवधानादीनामुत्तेजकत्वे यत्रालोकसमवधानादिसत्त्व एव हारत्वादिप्रयुक्तः संशयः तत्र विशि
षदर्शनं विनैव निर्णयापत्तिरिति वाच्यं । विपरीतज्ञानदशाया युद्धदालोकसंयोगव्यक्तिसत्त्वे निर्णयस्ते
षामेव तत्त्वव्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वोपगमात् । न च अंधकारप्रयुक्तसंशयानंतरमालोकसमवधानाभिर्णो
यस्तदनंतरं च तद्वशा निर्णये प्रमाप्य यदाधो नो हारत्वादिप्रयुक्तो वा संशयस्तदनंतरं निर्णयापत्तिः । एवं
निर्णयानुरोधेन कूसात्तेजकताकस्यालोकसंयोगस्य सत्त्वादिति वाच्यं । तादृशालोकसंयोगस्य तत्त्वज्ञा
वधिन्नस्यैवोत्तेजकत्वोपगमात् । आलोकसंयोगादीनां स्वावच्छेदकावधिन्नसंयोगचक्षुःसंयुक्तमनः
प्रतियोगिकविजातीयसंयोगरूपपरंपरासंबंधावधिन्नप्रतियोगिताकामावो विपरीतज्ञानेसा
मानाधिकारण्यसंबंधेन नियंत्रणीयः । अन्यथा विषयालोकसंयोगसमवधानदशाया अपि समवाया
दिन्यातदशावस्थ्यात्मनिसत्त्वेन निर्णयानुद्दयप्रसंगात् । अथवा तत्तदालोकसमवधानकालीनात्म

मनःसंयोगव्यक्तीनामेव समवायेन तेजकत्वसंयुपेयेत पदार्थांतरसंयोगादिक्रमादाय विनिर्गमविरहस्या
वयोस्तत्त्वत्वादित्याहुः ॥ मिश्रास्त ॥ लौकिकान्यविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिविपरीतनिर्णयत्वेनेव
विरोधितासंशयान्तरविनोविशेषदर्शनप्रत्यक्षनिर्णयापत्तिवारणाय विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्ष
निर्णयत्वावच्छिन्नप्रतिविशेषदर्शनस्य हेतुता कल्प्यते ॥ विनैव विशेषदर्शनं विपरीतज्ञानानुत्तरम
त्यक्तसंयोगतासंदर्शनंतराद्यवधारदः संशयस्य वास्तव्यात् तत्र व्यभिचारवारणाय विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्ष
सत्त्वनिर्णयत्वा नाकार्यतावच्छेदकोटिनिविष्टदर्शनमिन्द्रियजन्यसंशयकाले विनैव विशेषदर्शनं
लौकिकनिर्णयोसत्यालौकिकान्यत्वमपि निवेशनीयं ॥ इत्येवंतदिन्द्रियजन्यसंशयकाले विनविशेष
दर्शनं लौकिकनिर्णयवारणाय चाहुष विपरीतज्ञानोत्तरवाहुषत्वावच्छिन्नप्रतिविशेषदर्शनस्य
हेतुत्वांतराणि कल्पनीयानि ॥ ~~सति यविशेषदर्शनं तदिन्द्रियजन्यवाधनिर्णयेपि तदिन्द्रियजन्यस्य हेतुत्वात् एव त~~
~~सति यविशेषदर्शनं तदिन्द्रियजन्यवाधनिर्णयेपि तदिन्द्रियजन्यस्य हेतुत्वात् एव त~~
~~सति यविशेषदर्शनं तदिन्द्रियजन्यवाधनिर्णयेपि तदिन्द्रियजन्यस्य हेतुत्वात् एव त~~
~~सति यविशेषदर्शनं तदिन्द्रियजन्यवाधनिर्णयेपि तदिन्द्रियजन्यस्य हेतुत्वात् एव त~~
सति यविशेषदर्शनं तदिन्द्रियजन्यवाधनिर्णयेपि तदिन्द्रियजन्यस्य हेतुत्वात् एव त च
तदिन्द्रियस्थलाय प्रतिबंधप्रतिबंधकमावापिन कल्प्यते ॥ तदिन्द्रियजन्यवाधकाले कारणविरहणे

वा० वा०

९३

बलौकिकप्रत्यक्षापत्यसंभवादित्याहुः अत्रेदं विचारयामः संशयादिसाधारणलौकिकान्यदिति
एवमुक्त्वा वच्छिन्नं प्रति विपरीतनिर्णयत्वं न प्रतिबंधकता उभयमतेः पितुल्येव किंतु प्रत्यक्षनिर्ण
यस्य त्वत्तदुत्तरविशेषदर्शनत्वं न हतुता मिश्रतः उपाध्यायमते तु विशेषदर्शनाभावविशि
ष्टविपरीतज्ञानाभावत्वरूपयुक्तमेवेति विशिष्टः पः न चैतन्मते प्रकारेण तावच्छेदकगोचरस्य
सोपि विपरीतज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वं धर्तुं नुत्तरविशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकपक्षेयलौकिक
कान्यप्रत्यक्षरूपनिर्णयत्वं तादृशविपरीतज्ञानाभावजन्यतावच्छेदकस्य त्वत्तदुत्तरशरीरतया
नोपाध्यायमते गोरवावकाश इति वाच्यं विशेषदर्शनस्यातजकत्वं तत्प्राप्तान्ययल्लभावादिभिः वि
शेषदर्शनाभावस्य विशेषविशेषणस्य विविनिगमानां विरुद्धाकारेण प्रयुक्तगोरवस्य
ब्रह्मणोऽपि दुर्वासात् तच्च प्रामाण्यज्ञानास्फुटितविपरीतज्ञानदशाया विनेषविशेषादुक्त्या पदत्रातं
प्रत्यक्षनिर्णयोदयेनाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टविपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षसमेव विशेषदर्शनज
न्यतावच्छेदकमिश्रतवाच्यं इत्यन्याप्रामाण्यप्रलभाभावविशिष्टविपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षप्राप्ति
विशेषदर्शनत्वेन विशेषदर्शनाभावविशिष्टविपरीतज्ञानोत्तरस्य अतिप्रामाण्यज्ञानत्वे

नवोक्तुतेत्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यं । अप्रामाण्यं यत्तु हेतुत्वे भावितानां दिविषयका प्रामाण्यं यत्
 तदलंकारानि विषयबाधेषु द्विदशायां विनैव विशेषदर्शनतादृशा प्रामाण्यं यत्तु बलान्निर्णयपक्षे रेखी
 निगमकलात् । अथ विशेषदर्शनं विनापि विपरीतज्ञानदशायां रक्षा बलादाहाय निर्णयोत्पत्त्या
 व्यभिचारवारणायैच्छाविरहविशिष्टविपरीतज्ञानांतरप्रत्यक्षनिर्णयत्वावधिभ्रममतिविशेषदर्श
 नत्वेन हेतुता वाच्यं । तथा विशेषदर्शनाभावविशिष्टविपरीतज्ञानांतरप्रत्यक्षप्रतिरक्षात्वेन हेतुता
 सादाय विनिगमनाविरह इति चेत् । अस्त्वतादृशा विनिगमनाविरहादिच्छाया अपि हेतुत्वोप
 ग्रहं वमपि रक्षाभावविशेषदर्शाभेदाभावाप्रामाण्यमावानापरस्परविशेषविशेषणभावविनिग
 मनाविरहणयापतः कार्यकारणभावतदपेक्षया कार्यकारणभावलाघवस्यानपायात् । नच
 तादृशाभावकूटविशिष्टविपरीतज्ञानाभावस्य तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वोपगमाच्च विनिगमना
 विरहणकार्यकारणभावबाहुल्यसंभावनापीति वाच्यं । अभावस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायाः
 सिद्धांतविरुद्धत्वात् । तथात्वे तादृशा विपरीतज्ञानघटन्यतरत्वावधिभ्रमाभावानामपि तद्य

वा०वा०

१४

नित्वेन हेतुतामादाय विस्मयगमनाविरहप्रसंगाच्च । यत्तु । मिश्रमते विपरीतनिर्णयत्वेन प्रतिबंधक
ताया विरोधदर्शनस्यानेन कृतमावश्यकं । अन्यथा विपरीतनिर्णयकाले विरोधदर्शनसत्त्वेपि
प्रतिबंधकसत्त्वेन प्रत्यक्षनिर्णयानुदयापत्तेः । न च तत्र विपरीतनिर्णयविनेष्टुवप्रत्यक्षानु
संधतननुतदव्यवहितसंज्ञा इति वाच्यं । तथा सति मिश्रमते प्रत्यक्षविरोधदर्शनहेतुतायाः
द्विधितिकारेण मिश्रसंशयोत्तरप्रत्यक्षप्रतिविरोधदर्शनहेतुतामतेत्यादिप्रत्येकयत्नैर्यथा
संगत्यापत्तेः । तस्मादुपाध्यायमप्रापेक्षया किं वाधकमिति । तदसत् । प्रत्यक्षनिर्णयान्यज्ञानतु
स्यैव विपरीतनिर्णयप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वोपगमाद्विपरीतनिर्णयदर्शायासतिविरोधदर्शन
प्रत्यक्षोत्पन्नौ बाधकाभावात् । एवंमुपाध्यायमते प्राथमिकसंशयोत्पत्तिकाले प्रत्यक्षनिर्णय
सावृच्छिन्नोपत्तिः । विरोधदर्शनाभावविशिष्टविपरीतज्ञानाभावस्य प्राक्सत्त्वादतस्तद्वारणा
यनिर्णयसावृच्छिन्नप्रतिसंशयसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनोपमिति गौरवं । मिश्रम
मते विरोधदर्शनजन्यताया मेव निर्णयस्य निवेदाद्विरोधदर्शनैतरकारणवलाभत

दवधिन्नस्यापत्तिः संभवतिविशेषदर्शनदशायां तु संशया नुदयेन तदवधिन्नोत्पत्तिरित्येव। न चोपाध्याय
 मतेपितादृशविपरीतज्ञानभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेनैव हेतुत्वोपगमात्संशयोत्पत्तिकाले तदभावात्तत्र
 त्वो ~~ह्यपि~~ निर्णयवधिन्नापत्तिरिति वाच्यं। एवमुपप्राप्ताण्यज्ञानात्कृदितसंशयोत्पत्तिकाले प्रामाण्यत्र
 हाभावविशिष्टविपरीतज्ञानाभावरूपकारणसत्त्वेन निर्णयत्वावधिन्नापत्तेर्दुर्वात्तात्। न च संशयोत्प
 रसंशयेव्यभिचारवारणाय तदभावमासकसामग्र्याएव विशेषदर्शनवदुत्तजकत्वमुपेयते न तु निर्ण
 यत्वस्य जनकतावच्छेदकत्वमिति न निर्णयत्वावधिन्नापत्तिरिति वाच्यं। तथासत्यतादृशगौरवस्याधि
 च क्त्वात्। अथ पुरुषत्वव्याप्यकरणत्वात्तथाविधरणवानित्यादिना विधविशेषदर्शनानां अनुगत
 रूपेणैव हेतुत्वानसंभवति। व्याप्तेः स्वावच्छेदकदिशि न निर्णयतया पुरुषत्वव्याप्यवत्ताज्ञानस्याननु
 गतत्वादिति विशिष्यैव हेतुतायाच्या। तथा च परस्परजन्यप्रत्यक्षपरस्परौघाव्यभिचारणैः कथं हे
 तुता। न च पुरुषत्वभाववत्ताज्ञानविरोधित्वेन तथाविधसकलदर्शनानामनुगमः संभवतीति
 त वाच्यं। विरोधितायाः विरोधितावच्छेदकवृत्तिर्नैवाकर्षणाज्ञानत्वादित्पविरोधितावच्छेदक
 मदनमिन्नत्वात्तदनुगमतादवस्थान्। एवमिदं विरोधदर्शनं अथकारेण दृष्टिर्देहमा

वा० वा०

लोकसमवधानाद्यधीननिर्णयोत्पत्त्यायमिवारः। विपरीतज्ञानविरोधितायास्तत्साधारण्येपि
विशेषदर्शनात्लोकसंयोगादिसाधारणप्रतिबधकतावच्छेदकसंबंधस्यैकस्यदुर्वचत्वात्। नच
विशेषदर्शनविरुद्धमुक्तविपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षत्वविशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकपददर्शि
तस्यतेनलोकसंयोगविरुद्धमुक्तमेवविपरीतज्ञानेनतुविशेषदर्शनविरुद्धमुक्तम
तो नव्यमिवाररतिनाच्यं। विशेषदर्शनविरुद्धमुक्तत्वस्यदुर्वचत्वादितिचेन्न। विशेषदर्श
नजन्यतावच्छेदककोटौअव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनविशेषदर्शनवैशिष्ट्यस्यनिवेशनीय
तयाकुत्रापियमिवारमावात्। इत्थंचविपरीतज्ञानवैशिष्ट्यमपिननिवेश्यते। प्रयोज
नामावात्। रतेनविपरीतज्ञानभूतकालेविशेषदर्शनरूपकारणबलात्विपरीतज्ञा
नोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नापत्तिस्तद्वारणायमिभ्रमतेविपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छि
न्नप्रतिविपरीतज्ञानत्वेनरुतुतावाच्या। एवमानुमानिकादिविपरीतज्ञानकालेविशे
षदर्शनबलाच्चाहुषविपरीतज्ञानोत्तरत्वाहुषनिर्णयत्वावच्छिन्नापत्तिवारणायते

न चान्यथाप्यविपरीतज्ञानसादिनाहेतुत्वांतरकल्पनीयमिति विपरीतज्ञानस्य साकार्यकारणमावा
 नामाधिक्यमिति गारवशक्तं विपरीतज्ञानांतरत्वस्य कार्यतानवधिस्तु नतद्विधिभापसमा
 वात् एवविशेषदर्शनस्यापनोतमानसामान्यप्राप्त्युत्पादनादिमिदं न कार्यताबाहुल्यमपि
 नास्ति तौक्तिकान्यत्वं कार्यतावच्छेदककोट्यवनिवेशयत्तौक्तिकालौक्तिकसाधारणविशेषदर्शन
 विशिष्टप्रत्यक्षत्वावधिभ्रं प्रतिविशेषदर्शनस्यैकहेतुतयैवोपपत्तेः अथ विपरीतज्ञानांतरप्रत्य
 क्षत्वावधिभ्रं प्रतिविशेषदर्शनविशिष्टप्रत्यक्षत्वावधिभ्रं प्रतिविशेषदर्शनत्वेन हेतुत्वकल्प
 ने विपरीतज्ञानकाले विनाविशेषदर्शनं प्रत्यक्षपत्तिः सामान्यसामर्थ्यबलादस्त्येवानुबसामा
 न्यसामर्थ्याः विशेषदर्शनरूपविशेषसामर्थ्यानिर्णयसमवृत्तिताया एव फलजनकत्वेन ता
 विना कथमापत्तिरिति वाच्यं विशेषदर्शनं विनापिसामान्यसमर्थ्या विपरीतज्ञानानुतरप्र
 त्यक्षोपादेन विशेषदर्शनाद्युत्तिसामान्यसामर्थ्या एव फलव्याप्यत्वस्वीकरणीयतया तादृश
 सामर्थ्याः विपरीतज्ञानकालेपिसत्वेनापत्तिसंभवादिति चेन्न विपरीतज्ञानानुतरप्रत्यक्षप्र
 तिविपरीतज्ञानाभावाप्यपि हेतुत्वापगमात् विशेषदर्शनविपरीतज्ञानाभावादन्यतरविशेष

द्व. २

वा० प्र० वा०
१६

सामग्रीसहस्रतायाएवसामन्यसामग्याः पलोपधायकत्वोपगमेनविपरीतज्ञानकालेविशेषदर्शना
सत्वेतदन्यतराभावेनापादनासंभवात् नचैवमप्यानुमानिकविशेषपरीतोतिरतोकिञ्चास्तु तज्ञा २
पादेविपरीतज्ञानोत्तरत्वेनविपरीतज्ञानाभावजन्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वेनविशेषदर्शनानुत्तर
रत्वेनयुविशेषदर्शनेजान्यतावच्छेदकानाक्रांततयाबाधुषादिविपरीतज्ञानकालेविनेवविशे
षदर्शनापत्तिरितिवाच्यं । बाधुषविपरीतज्ञानानुत्तरबाधुषत्वाधवधिन्नप्रतिबाधुषविपरी
तज्ञानाभावत्वादिनाहेतुसोपगमात्तादृशफलस्यबाधुषविपरीतज्ञानाभावजन्यतावच्छेदका
क्रांततयादृशकारणविरहेणबाधुषादिविपरीतज्ञानकालेतदापत्त्यसंभवात् नचैवविपरी
तज्ञानाभावस्यससकार्यकारणमावानामिश्रमतेप्यावश्यकतयालाघवानवकारादितिवा
च्यं । उपाध्यायमततादृशससकार्यकारणमावेविशेषदर्शनाभावकूपनिवेशेनतेषांपरस्परं
अप्रामाण्यग्रहमावादिमिश्रसहविशेषणविशेषमावेविनिगमनाविरहेणानत्यात्र
मिश्रमतेयैकैकविधिविशेषदर्शनस्यैकहेतुतायाएवकल्पनेलाघवस्यानयायात्राएतेन

६

कार्यतावच्छेदकोटो विपरीतज्ञानानुत्तरत्वनिवेशप्रयुक्तगौरवमप्यकिंचित्करमेव । नवाव्यवहि
तोत्तरत्वस्यानुगतस्य दुर्वचनया तत्र व्यतिविश्रान्तिरिति वाच्यं । अनुगततन्निर्वनवर्त्मना द
शितत्वादिति । अत्र वदन्ति । विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षविरोधद्वयानस्य हतुत्वं नाधिक किंतु प्र
रुषता धनु मितौ पुरुषादिव्याप्यवतानिर्णय हतुताया आवश्यकत्वात् तत्र च तादृशानिर्णयवि
शिष्टत्वनिवेशावश्यकतया प्रयोजनमावेन निमित्तित्यानिवेशात् तादृशकार्यकारणमावेन
वोपपत्तेः । न च तत्रानुमितित्वनिवेशावश्यकः अन्यथा सिद्धादिकाले पितादृशपरामर्शो ज
न्यतावच्छेदकाज्ञातप्रत्यक्षावृत्तस्यासिद्धमावासरु सतस्यापि तस्य फलव्याप्यतायाः स्वी
करणीयत्वात् सिद्धिकालेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं । अनुमितित्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वे
न तद्वत्त्वेनानुमितित्वावच्छिन्नापादनासंभवात् । तादृशपरामर्शविशिष्टत्वावच्छिन्नस्य
प्रत्यक्षादेरेवोत्पत्त्या तत्रेष्टापत्तिरिति । तच्चित्त्यं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमांश्व्यायमित्याद्या
कारकज्ञानद्वयादापि विपरीतज्ञानोत्तरनिर्णयोत्पत्त्या कस्माच्च वच्छिन्नविरोध्यकृत्ता प्र

रादिक

सि यत्त्वादिव्या ~~ज्ञानविशिष्ट~~ करणमिताज्ञानत्वेन विरोधदर्शनस्य विशिष्टपरामर्शहेतुतावित्त
 वा० वा० णहेतुतायाः आवश्यकत्वात् न च तादृशज्ञानद्वयादिकाले विपरीतज्ञानद्वयाप्रत्यक्षन जाय
 (१७) तएवेति वाच्यं तादृशज्ञानादेरपि मिमादिविरोधतया तत्सत्त्वप्रत्यक्षनिर्णयात्सादृश्यमिव विरोधित्वेन
 विरोधदर्शनहेतुतालिखितोदीधितिकारादेः समतत्वात् न च निमित्तप्रत्यनिर्णयविरोधदर्शनामा क्ष
 वविशिष्टविपरीतज्ञानाभावस्य विरोधदर्शनस्य हेतुत्वे मानाभावात् न च तदकल्पने सहायता
 रं विनेव विरोधदर्शननिर्णयापत्तिः संभवति निर्णयत्वस्य पुरषत्वाभावाद्यप्रकारकपुरषत्वप्र
 व कारकज्ञानत्वादिरूपस्य नीतिरधत्वादिष्वेदाय समाजयत्तया केस्य विज्ञान्यतानवच्छिन्नत्वात्
 यातदवच्छिन्नस्यापादकाभावात् पुरषसादृश्यकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नतुसंरायात्मकमेव
 यततदभावस्याप्युपास्थिततया तद्वानेवाधकाभावात् न च संरायातरं विरोधदर्शनासत्ति
 समये तत्प्रकारकनिर्णयार्थवशादेवोत्पद्यतां तदभाववताज्ञानेतव्याप्ययुताज्ञानस्य कार्य
 कालवृत्तितया प्रतिबंधकत्वात् तदानींतदभावमानासंभवादिति वाच्यं तादृशस्थितेऽपि
 त्वात्तादृशप्रमाणे निर्णयो सादृश्य

(१७)

सर्वमतसिद्धयोरप्यतिष्ठणतत्स्थोकारेक्षतिविरहात् । न च प्रमोत्रं विशेषदर्शने प्रत्यक्षनिर्ण
योत्पादात्प्रत्यक्षनिर्णयान्यज्ञानत्वं अवश्यं बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यं । तथा च बाधनि
र्णयकाले विना विशेषदर्शने प्रत्यक्षनिर्णयचारणाय विशेषदर्शनादिहेतुत्वमावश्यं वृत्ति
तिवाच्यं । अत्र मकाले विशेषदर्शने सत्यपि अमनाशान्तरमेव निर्णययोग्यमात्र । प्रत्यक्षनिर्णयान्यत्तत्स्थवाधानि
यप्रतिबध्यतावच्छेदककोट्यनिवेशादित्याहुः । अत्र ब्रूमः । प्रत्यक्षनिर्णयान्यत्तत्स्थविपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षप्र
तिविशेषदर्शनस्य हेतुत्वेनायं पुरुष इत्याकारकत्वाद्वाच्यसामर्थ्या अयं पुरुष इत्यादिमानसप्रतिप्रतिबंधक
ज्ञानकल्प्यत इति ताद्येवंतादृश्यादृश्यामथोदरायां इदं दृष्ट्वा विहितं विशेषाप्यं पुरुषत्वाभावप्रकारकयोग्यता
ज्ञानसंज्ञाया आवश्यकत्वं तदुत्तरं विशेषदर्शनस्य प्रकारणविरहवर्णने वायं पुरुष इत्यादिमानसवर्णनसंज्ञ
वात् । पुरुषत्वादिवाच्यवृत्ताज्ञानकाले तदभाववाच्यवृत्ताज्ञानरूपप्रतिबंधकसत्त्वेन वाच्यसामर्थ्या
वाच्यत्वात् । अयं पुरुष इत्यादिमानसस्य हेतुत्वात् । विशेषदर्शनाहेतुमते संज्ञायात्मकयोग्यताज्ञान
घटिततादृश्यादृश्यामथोदरायां इदं दृष्ट्वा विहितं विशेषाप्यं पुरुषत्वाभावप्रकारकयोग्यता
ज्ञानकल्प्यत इति ताद्येवंतादृश्यादृश्यामथोदरायां इदं दृष्ट्वा विहितं विशेषाप्यं पुरुषत्वाभावप्रकारकयोग्यता

॥ वा० वा० ॥

स्य

वश्यकमितिगोरवं। नचमिर्णयं प्रत्येवविरोधदर्शनहेतुतया तादृशसीदृशामथीकालेमानससंशयवारणाय तादृश
सामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमवताप्याचर्यमेवेति वाच्यं। पुनरप्यत्र दृश्यावविषयकमानसप्रतिनिधियप्यत्रादृ
शामथीरूपप्रतिबंधकताया उभयमतसिद्धतया तद्गानासंभवेन संशयापत्त्यसंभवात्। पुनरप्यत्रावता
नसेषासत्वेन तादृशोपाविशिष्टमानससामथीरूपप्रतिबंधकतावधौ तद्गानादृशामथ्यावसेत्वं न संशय
यस्य एतात्। नचविरोधतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहि विपरित्तानोत्तरतादृशप्रत्यक्षविरो
धदर्शनस्याहेतुतया तथैव विधायताज्ञानधौ तद्गानादृशामथीकालेन तथैव विधमानसवारणाय तादृश
मथीमतिबंधकत्वकल्पनमावश्यकमेवेति वाच्यं। तादृशायोप्यतादिज्ञानधौ तद्गानादृशामथ्यावसेत्वं न संशय
त्रावगाहिमानसप्रतिविरोधित्वे वच्छेदकावच्छेदेन योग्यताज्ञानधौ तद्गानादृशामथ्यावसेत्वं न संशय
याविरोधित्वकल्पनेन तावच्छेदकत्वमावतात्। नचमन्मतेपितादृशरादृशामथ्याः प्रतिबंधकत्वेनास्ति किंतु
तथाविधबाधनिर्णयमावश्यकयायसुहृमावेन विशिष्टबुद्धिप्रतिहेतुतया कायकालतादृशरादृ
शो धौ सत्त्वाबाधनिर्णयमावविरुद्धेन तथैव विधमानसवारणसंभवादिति वाच्यं। यत्र तादृश
रादृशामथीकालेमाविश्यादृशानमप्रत्यप्रामाण्ययल्लुत्तरतादृशरादृशो धौ सत्ति सत्ता प्रा

सिद्धिः
दृश्यावविषयकमानसप्रतिनिधियप्यत्रादृ
शामथीरूपप्रतिबंधकताया उभयमतसिद्धतया तद्गानादृशामथ्यावसेत्वं न संशय
यस्य एतात्। नचविरोधतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहि विपरित्तानोत्तरतादृशप्रत्यक्षविरो
धदर्शनस्याहेतुतया तथैव विधायताज्ञानधौ तद्गानादृशामथीकालेन तथैव विधमानसवारणाय तादृश
मथीमतिबंधकत्वकल्पनमावश्यकमेवेति वाच्यं। तादृशायोप्यतादिज्ञानधौ तद्गानादृशामथ्यावसेत्वं न संशय
त्रावगाहिमानसप्रतिविरोधित्वे वच्छेदकावच्छेदेन योग्यताज्ञानधौ तद्गानादृशामथ्यावसेत्वं न संशय
याविरोधित्वकल्पनेन तावच्छेदकत्वमावतात्। नचमन्मतेपितादृशरादृशामथ्याः प्रतिबंधकत्वेनास्ति किंतु
तथाविधबाधनिर्णयमावश्यकयायसुहृमावेन विशिष्टबुद्धिप्रतिहेतुतया कायकालतादृशरादृशो धौ सत्त्वाबाधनिर्णयमावविरुद्धेन तथैव विधमानसवारणसंभवादिति वाच्यं। यत्र तादृश
रादृशामथीकालेमाविश्यादृशानमप्रत्यप्रामाण्ययल्लुत्तरतादृशरादृशो धौ सत्ति सत्ता प्रा

५ कल्पने
पितादृशमा
नसंप्रति ५

मिथिक्ता धर्मे ६

माण्यग्रहाभावविशिष्टाधुनिर्णयाभावप्रकारणसत्त्वेनतादृशमानसाधनिसंभवात् । अथास्वेतादृशं
 तादृशवन्तथापि विरोधदर्शनादुक्तं मते । यत्पुनस्तथापि लौकिकप्रत्यक्षसामान्यास्तथाविधराष्ट्रबोधादिप्रतिब-
 धकतायां विरोधदर्शनवैशिष्ट्यानिवेशनीयं । अथयत्तादृशप्रत्यक्षजनकीकृतलौकिकसंनिष्ठादिप्रत्यक्ष-
 ग्युतासंशयादिसत्त्वे विरोधदर्शनासत्त्वे । राष्ट्रबोधानुदयप्रसंगात् । तथाचविपरीतज्ञानभ्रान्त्यकालेतादृश-
 प्रत्यक्षसंशयमानेनतथाविधराष्ट्रबोधाधायतिवारणायविपरीतज्ञानाभावं निवेशयविरोधदर्शनमनि-
 वेश्यप्रत्यक्षसामान्याः प्रतिबधकतातरंकल्पनीयं । मन्मतेतुविरोधदर्शनमनिवेशयकमेवप्रतिबधकत्वे-
 कल्प्यते । इति तादृशमिति चेन्न । मन्मतेपि विरोधदर्शनादिकमनिवेशये ~~कल्प्यते~~ कप्रतिबधकतायाएवक-
 ल्पनीयत्वात् । उपदर्शितस्थलेभवन्मते । वमपिराष्ट्रबोधानांकारात् । किंतुतादृशप्रत्यक्षसंशयएव या-
 तत्रापेयते । अथवालौकिकप्रत्यक्षस्थानविरोधदर्शनादिहेतुत्वमपिनोपेयते । तालौकिकप्रत्यक्षसा-
 मान्याप्रतिबधकतायांभवन्मताविरोधएव । उपन्यातमानसामान्यास्तथाविरोधदर्शनविपरीतज्ञानाभा-
 वो ~~निवेशये~~ प्रतिबधकताद्वयनाशकनीयं । तस्याः स्वभावतो दुर्बला ~~इच्छा~~ सत्त्वे विरोधदर्शनादि-
 सत्तासत्त्वयोरकिञ्चिद्वरतयातदनिवेशयेवप्रतिबधकतायाएवकल्पनीयत्वादिरोधदर्शनहेतुताम-

२ पथ ~~पथ~~ पथकू २

२ याः इच्छाविशिष्टत्वेनैव विरोधितथा

ततथाविधमानसेतथाविधराष्टसामर्थ्ये प्रतिबंधकत्वाकल्पनेन तावदुष्परिहरमेव। अथ घटादिमानसं प्रति
 तादृशसामर्थ्याः प्रतिबंधकत्वेकल्पनीये विषयमनिवेश्यमानसत्वं स्येव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात्
 तएवोपपत्तौ अयं पुरुष इत्यादिमानसेनायपुरुष इत्यादि राष्टसामर्थ्याः प्रतिबंधकत्वमनधिकानुच्यते
 मानसजायतामित्याकारकविषयमिच्छिते छानामुत्तेजकत्वानुरोधेन विशिष्य घटमानसादिकमेव प्रति
 बध्यतावच्छेदकत्वान्यथा च कथमेकप्रतिबंधकतया उपपत्तिरिति वान्यसामर्थ्याकालीनज्ञानेच्छायाः हेतु
 त्वोपगमेनेच्छाया उत्तेजकत्वानुपपत्तमात्रसामर्थ्यनुत्तरत्वे स्येव सामर्थ्यमावृत्तन्यतावच्छेदकत्वोपग
 मादिच्छाकालीनज्ञाने सामर्थ्यमावृत्त्यप्यभिचारमावातानुच्येवमपि तादृशसामर्थ्याकालीनज्ञाने इद
 त्वाविधिभ्रविशेष्यकपुरुषत्वादिमानसेच्छायाहेतुत्वमेवाधिकमिति वान्यविरोधि चरानुमितिसाम
 युत्तरकालीनतथाविधमानसेतादृशेच्छायाहेतुत्वकल्पनीयेतत्रैव तादृशसामर्थ्यैर्विशिष्यमनिवेश्यत
 तथाविधमानसेच्छाविशिष्टमानसत्वं स्येव तादृशेच्छाजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् तादृशकारणतयैवोप
 पत्तेस्तथाविधराष्टसामर्थ्याकालीनमानसेच्छाहेतुत्वांतरकल्पनादिति चेदेवमपि विशेषदर्शनहेतु
 तामतेपि गौरवानकाराः अनुमितिस्यत्वीयपरामर्शहेतुतयैवोपपत्तौ विशेषदर्शनहेतुताया अति

करादि ला

रिक्त्वाभावात् । न च पुरुषत्वाव्याप्यं करादिमांश्व्यायमित्येतादृशज्ञानद्वयदिहेतुताकल्पनमाधिक्यमिति
वाच्यं । पुरुषत्वव्याप्यं न स्यात्करादिइत्याकारकपक्षात्मात्मकज्ञानेतादृशव्याप्तिज्ञानस्यायं करादिमान्नस्यादित्येता
पा दृशापत्तौ च यं करादिमान्नस्यादित्येतादृशव्याप्तिरुक्तिरिति यन्मुद्रया हेतुत्वकल्पनीयेतादृशापत्तिरित्येतादृश
निवेद्यतादृशानिर्णयविशिष्टप्रत्यक्षत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वेपि गमात्तादृशकारणताद्वयनेवोपपत्तेः । तथा
विद्यमानद्वयदिहेतुताया अप्यतिरिक्त्वाभावात् । न च तादृशप्रत्येकज्ञानात्तादृशापत्तिमुत्पादयामृतवस्त्या
धाकारकनिर्णयस्याप्युत्पादप्रसंगवारणा यतत्र तादृशव्याप्तिज्ञानविशिष्टकरादिमांश्व्यायिनिर्णयदिनेव हेतुत्वा
त्वेवाव्यं । न च अधिकमेवेति वाच्यं । तादृशकारणद्वयस्य प्रत्येकतया विधायतिद्वयोत्पादकत्वेपि प्रसक्तस्य
तेदं चक्रादिव निमित्तस्यैव फलोपधायकत्वापगमेन प्रत्येकज्ञानात्तादृशानिर्णयापत्त्यभावात् । न च ता
दृशापत्तिरित्येतादृशकारणमावतादृशानिर्णयाव्यवहितोत्तरत्वं निवेद्यादेव गौरवमेतन्मतेऽमन्मतेतादृ
शव्याप्त्यभावादिगौरवरापत्तित्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेनेवोपपत्तौ तादृशानिर्णयाव्यवहितोत्तरत्वं निवेद्या
दिति वाच्यं । स वन्मतेत्यास्यभावाभावनिर्णयाधाकारकबाधजन्यानुमितौ व्याप्तिवारवारणा यतादृशाव्यव
हितोत्तरत्वं निवेद्यावश्यकत्वात् । एवं च विपरितीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षविपरितीतज्ञानाभावस्यापत्तिवारकका
रणायाः आधिक्याद्गौरवमित्यपि नाशकनीच । तादृशहेतुताकल्पने नाप्युत्तरस्यादित्या

गो० यो०

२०

यं० ज्ञान

द्वसामग्रीप्रतिबंधकतायां पुनरपलाभावादिप्रकारक योग्यताज्ञाननिवेशोत्पाद्यवात् तथाहि तादृश योग्यताज्ञान
नभूतकालीनतरसकलकारणसमवधानकालीनप्रत्यक्षादव्याप्त्यारस्यसामग्र्यनुतरत्वनिवेशेनेववाणि
तत्तात्तन्मतेन तादृश योग्यताज्ञाननिवेशानंतरं निवेशयोग्यताज्ञानकालीनतरसकलकारणसमवधानकालीनप्र
त्यक्षादस्तथाविधसामग्र्यभावादिजन्यतावच्छेदकानां तात्तया योग्यताज्ञानादि धटितता द्वसामग्रीकाले
तदापत्तिः स्यात्तद्वारणाय मन्मते तु कायतावच्छेदककोटौ विषयमनिवेशय पुनरपलाभावचताज्ञानानुतरज्ञान
त्वाविधिप्रतितादृशज्ञानाभावात् न ह्यनुतात्तकल्पना तादृश योग्यताज्ञानभूतकालीननिखिलज्ञानानामता
द्वारकारणजन्यतावच्छेदकानां तात्तया तादृश योग्यताज्ञानद्वारा यावत्तादृशकारणविरूपणं न तादृशसा
मग्रीप्रतिबंधकता योग्यता निवेशनमिति न च बाधुष विपरीतज्ञानानुतरत्वाद्बाधुषा दोषाद्वारविपरीतज्ञा
नाभावात् न तु तमेवाधिकमित्याशङ्कनीयं । भवन्मतेपि च बाधुष विपरीतनिर्णयाद्यभावात्स्य च बाधुषादिविपरी
तबाधुषादिविपरीततायाः स्वीकरणीयत्वात् । न च भवन्मते च बाधुष विपरीतज्ञानानुतरत्वस्य जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वा
भावेति वाच्यं । भवन्मतेपि प्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ निर्णयत्वं निवेशस्याद्विषयादप्राप्ताप्यमहासा
वादिभिः संरुतस्य विशेषणविशेष्यभावविनिर्गमनाविरूपणगौरवात् । एवमाह यज्ञानव्यभिचारणायैका
याः उतेजकत्वकल्पनापत्तया भवन्मतेपि विपरीतनिर्णयानुतरत्वस्य कायतावच्छेदकत्वमुपाचिता ए

वंतोमयत्रनिर्णयत्तनिवेशेन गौरवंभवन्मते एवाधिकमिति कृतमाधिकेन। वन्धादिविशिष्टबुद्धौवन्माधु
त्यतामावृत्तात्तानवदन्ति मद्भुतात्तानस्यापि विरोधितवान्। एवंपुनर्वन्धावृत्तानि स्यादो निर्ण
यवत्पुनर्वन्धावृत्त्यादि निर्णयस्यापि विरोधित्वमूहनीय। वन्धावृत्तिविषयतावच्छिन्नपुनर्वत्विषय
तावच्छिन्नपुनर्वत्विषयतायां लिखेन द्विविधे निर्णयावनुगमस्यैकप्रतिबधकताकल्पनं पुनरनुपादेयमेव।
अन्येन्यविधाप्रामाण्यतानानां उतेजकत्वानुरोधेन पृथक्प्रतिबधकतायां अवश्यकत्वात्। सयोगादिना
वन्धादिविशिष्टबुद्धौवन्धिसंयोगात्संतामावादि मता निर्णयस्यापि विरोधितवान्। तादृशनिर्णयद
शायामपि तया विधे निर्णयस्तु तादृशानुभवसिद्धत्वात्। नव्यास्तु तादृशविशिष्टबुद्धौतया विधे निर्णयस्य
विरोधित्वमनामावः। याथाभावानुबन्धादित्वात्। अन्यथा वन्धिसंबधसंबधाभाववृत्तानि निर्णयादीनामपि वि
रोधित्वापातात्। नच संयोगादिसंसर्गकवन्धादिविशिष्टबुद्धौवन्धिसंयोगाभावादि निर्णयविरोधित्वेना
धिकं किंतु वन्धिसंयोगादिविशिष्टबुद्धौतया प्रतिबधकत्वे कल्पनीये वन्धिप्रकारतावच्छिन्नसंयोगीयविषय
तावच्छिन्नपुनर्वत्विरोध्यतायां लिखेन तत्त्वादेरेव तत्प्रतिबधकत्वावच्छेदकत्वापुनर्मात्संयोगादिसंसर्गकविशि
ष्टबुद्धेरपि तादृशतया तादृशप्रतिबधकतयेव निर्वाहोदिति वाच्यं। समवायाद्यवच्छिन्नप्रतियो

४० वा०

२९

गिताकवन्तिसंयोगात्पुनराभाववत्तानिर्णयदशायां कालिकसंबन्धेन तद्विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणा
यसमवायादिसंयोगिकविषयतायाः प्रतिबध्यतावच्छेदककोट्यवयवनिवेशनीयत्वात् संयोगादिना
वन्त्यादिविशिष्टबुद्धेः समवायात्मकसंबन्धसंबन्धानवगाहितयातादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकानाकृतत्वात्
नचकालिकादिविशिष्टसंबन्धेन संयोगादिविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणाय समवायादिसंसर्गकत्ववि
शिष्टबुद्धौ निवेशनीयं किंतु समवायाधनवर्धनप्रकारतान्यत्वं संयोगविषयतायां निवेशयतश्च संयो
गादिसंयोगिकविषयतासाधारण्यं अतो न संयोगादिसंयोगिकविशिष्टबुद्धयसंयुत इति वाच्यं समवा
यादिसंसर्गकत्वनिवेशापेक्षया तादृशप्रकारतान्यत्वं निवेशो गौरवात् तत्संयोगाभाववत्तानिर्णयदशा
यांतत्संसर्गविशिष्टबुद्धिस्वीकारे क्षतिविरूपतादृशगौरवमहिष्यताया अनुचितत्वादित्याहः
अत्र च यदावन्तिसंयोगात्पुनराभाववच्छेदेन संयोगादिसंसर्गो वर्धनप्रतियोगित्वाकवन्तिसं
ववत्तायुततदा पूर्वतत्त्वावच्छेदेन बुद्धिसंयोगाभावयुतपर्वतो वन्तिमानित्यादिविशिष्टबुद्धेः
त्यादिसंबन्धसिद्धयुतदुपपत्तये चैतन्मते तादृशविशिष्टबुद्धौ वन्तिसंयोगाभावचान्वन्त्याभाववा
नितिज्ञानवारीक्यनिवेशयवन्तिसंयोगाभावचान्वन्त्याकारकानिर्णयस्यावच्छेदकवमदशा

नविध्याविरोधिताकल्पनीयातदपेक्षयातादृशज्ञानवैशिष्ट्यमनिवेद्यप्रतिबंधकत्वकल्पनमेवोचि
तमिति विभावनीयं। वन्सादिविशिष्टबुद्धौ च न्यसावादिनिर्णयवन्त्यसावादिविशिष्टबुद्धौ च न्या
दिनिर्णयस्य विरोधितमपि बोध्यं। तत्र च बुद्धवन्निष्ठा धवधिभ्रमसंयोगा धवधिभ्रमप्रतियोगिता
कासावयवताज्ञानत्वेन तस्मात्तिबध्यतासंयोगादिसंसर्गकवन्निष्ठा निर्णयत्वेन प्रतिबंधकता। तत्र नि
र्णयत्वं बुद्धवन्निष्ठा धवधिभ्रमप्रतियोगिताकासावाप्रकारकत्वमतो न मलानसीयवन्त्यसाववान्य
निष्ठाश्च पूर्वतस्याकारकज्ञानासंग्रहः। न चैवं महानीयवन्निष्ठा भवेति संशयस्यापि विरोधिता
पत्तिरिति वाच्यं। तादृशसावाप्रकारकबुद्धवन्निष्ठा धवधिभ्रमप्रकारतात्तात्त्विकज्ञानत्वेनैव विरोधिता
न चैवं महानीयवन्निष्ठा न्यवतस्याकारकनिर्णयकाले वन्त्यसाववान्यवतस्याकारकज्ञानापत्ति
रिति वाच्यं। तादृशनिर्णयस्य एव प्रतिबंधकतामुपगमात्। अप्रामाण्यज्ञानेति जकसानुरोधेन त
स्य एव प्रतिबंधकत्वमावश्यकमेव तादृशसकलनिर्णयानामेकप्रतिबंधकत्वे महानीयवन्त्यसाव
वति महानीयवन्निष्ठा धवधिभ्रमप्रकारकमित्याकारकज्ञानाविधामाण्यग्रहाभावानामेकत्र निवेदा
नीयतापत्त्या महानीयवन्निष्ठा धवधिभ्रमप्रतियोगिताकासाववति महानीयवन्निष्ठा धवधिभ्रम

प्रकारकाप्रामाण्यग्रहकालेनस्यपर्वतोवृत्तिमानित्यादिनिर्णयस्यविरोधितापत्तेः। वस्तुतस्तु। वृत्तितावधि
 वा० वा० न्नामावबुद्धौमरुनसीयवृत्तितावधिन्नप्रकारकज्ञानस्यप्रतिबंधकतातिरिक्तानकल्प्यते। मरुनसी
 बुद्धि यवृत्तितावधिन्नमावस्थलीयताद्वानिर्णयप्रतिबंधकतयेवापपत्तेः। तथाहि। तादृशनिर्णयस्यप्रतिबंधतावधि
 २२ दकनमरुनसीयवृत्तितावधिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनमरुनसीयवृत्तितावधिन्नप्रकारकाप्रामाण्यबुद्धि
 त्वंप्रवृत्त्यादिदृष्टित्वविशिष्टमरुनसीयवृत्तितावधिप्रतियोगितायाअपिमरुनसीयवृत्तितावधिन्नत्वत्प्र
 वेक्षणव्यतिरिक्तमरुनसीयवृत्तितावधिन्नित्याकारकस्य। पितृसतिबंधतापत्तेः। अतःमरुनसीयत्वातिरिक्ते
 यद्वृत्तितातिरिक्तरूपतदवधिन्नप्रतियोगिताकत्वसंग्राह्यं। नवृत्तिप्रकारतावधिन्नमावप्रकारताज्ञा
 मुक्ता लिङ्गानत्वमेवतथावाच्यं। एवंचवृत्तितावधिन्नप्रतियोगितासंसर्गकचन्ममावबुद्धौपर्वतस्यादिज्ञान
 स्यापितद्वाराधर्माकांतत्वमिति। एतेनमरुनसीयवृत्तिमान्वृत्तिमानित्यादिज्ञानानामेकप्रतिबंधकतानिर्वा
 हायतत्साधारणत्वंनिर्णयत्तुनिबुद्धौमानाव्याप्तीहाव्ययएवत्युक्तं। बाधनिर्णयपर्वतज्ञ
 नकोमरुनसीयविशेषसन्निकर्षविशेषाणामपिप्रतिबंधकत्वमरुनसीय। अन्यथापर्वतोवृत्तितावधिन्न
 त्याकारकप्राथमिकनिर्णयोत्पत्तिकालेवृत्त्यादिविशिष्टत्वमापत्तेः। बाधनिर्णयमावस्थप्राक्स
 तात्। यत्तु। बाधनिर्णयमावस्थकायसहमावस्थनेचहेतुत्वापगमात्तबाधनिर्णयोत्पत्तिकाले

शी० वा०

२३

प्र

मा

प्र

ज्ञानासंग्रहात् । तदनिवेशेऽप्युत्तासाव्याप्यकरादीत्याकारकनिर्णयविशिष्टस्य तत्कारादिमानवेति सं
शयस्यापि प्रतिबंधकतापत्तेः । कारकान्तत्काराभाववाच्यमित्यतादृशानिर्णयसंग्रहाय भुङ्क्ते करत्वाधुवधि
नामावाप्रकारकत्वरूपनिर्णयत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् । इत्यादिमावाप्रकारकत्वस्यैव तया विधिसंशयसा
धारणत्वात् तथा विधिसंशयवारणादुक्तत्वातिरिक्तं यत्तदमाव्याप्यत्वातिरिक्तं तत्तत्प्रकारत्वातिरिक्तत्वे
कारादिप्रकारताया निवेशमात्रेण । तान् द्वयस्य लोपप्रतिबंधकतावच्छेदकस्य स्यात्पुत्तासाव्याप्यकरवा
नित्याकारकज्ञानस्य साधारण्योपपादेनैव प्रामाण्यज्ञानेति जकाराधुवधेन यथक्मतिबंधकत्वमावृत्त्य
कं । अन्यथा स्यात्पुत्तासाव्याप्यत्वाविशिष्टकरत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानमप्रकारत्वावच्छिन्न
प्रकारताशालिज्ञानममेत्याकारकरकत्वानां विधाप्रामाण्यज्ञानानामेकत्रोत्तजकत्वापत्त्या ज्ञानद्वयदि
काले तया विधिविशिष्टधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानममेत्यप्रामाण्यज्ञानसत्वेऽयस्यापुनर्वेति संशय
यापत्तेः । एवं च स्यात्पुत्तासाव्याप्यकरादिमानित्यादिज्ञानानामपि यथक्मतिबंधकत्वमयसंयान
दमावावच्छेदकधर्मश्च यद्वच्छेदेन तदमावावच्छेदकताज्ञानस्यैव करत्वाधुवच्छिन्नविशेष्यताकृत्वा
पुत्ताधमावयवतानिर्णयविशिष्टत्वावच्छिन्नविशेष्यकरादिमानानिर्णयत्वेन विराधिता उद्देश्य

करादि

तावच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहिकरादिमान्नस्यापुनरित्याकारकनिर्णयस्थानोयकरादिमताज्ञानस्य
स्थापुत्वादिविशिष्टबुध्यविरोधितयाकराधवाचिन्नविशेषणतासंसर्गकत्वमपितदभावनिर्णयेनि
वैरानीयः स्थापुत्वाधमावावच्छेदकान्तकरादीनांतदभावव्याप्यत्वपिकरादिमान्नस्यापुनरित्याकारकनि
र्णयकार्त्तनिकरादिमताज्ञानस्यतदभावव्याप्तिनिर्णयविशिष्टकरादिमतानिर्णयत्वरूपतदभावव्या
प्यत्वानिर्णयप्रतिबंधकतावच्छेदकधमानाकान्ततयावच्छेदकत्वमदरात्तस्यरथकप्रतिबंधक
त्वमावश्यकमितिच्युयः स्थापुत्वाधमाव्याप्यकरादिमान्नस्यापुनरित्यादिज्ञानद्वयजन्यतथावि
धौद्वयसंस्कारसत्त्वेयंकरादिमान्नित्याकारकज्ञानस्यवसत्त्वेयद्यथास्थापुनवेतिसंशयः
नोसुधतेतदाज्ञादराद्वयसंस्कारसंलक्षततयाविद्यतांनस्यापिरथकप्रतिबंधकत्वमप्युपय
अथवाद्वयकासावविशिष्टसंस्कारान्यतदभावव्याप्यत्वादिविषयकविशिष्टकरादिमता
ज्ञानत्वेनैकप्रतिबंधकत्वकल्पनीयाः। मरस्याप्यद्वैतत्वोपगमात्। उद्वयकदरायाउद्वयका
सावविशिष्टसंस्कारमेदस्यसंस्कारसत्त्वानुपपत्तिः। तदभावव्याप्यत्वानिर्णयधनंत
रमिवतदुत्पत्तिदरायासपितद्विशिष्टबुध्यनुदयात्तद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नमतितदभाव

का० वा०

२८

व्याप्यवत्तानिर्णयसामग्याः स्वयतिप्रतियोगिकत्वसंबन्धेन कतिविशेषस्यतादृशनिर्णयप्रागभावस्यै
 ववाप्रतिबंधकताकल्पनीयाः यतु। तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयोधभावस्य कार्यकालव्यतिरेकतया हेतु
 सोपगमात्तदुत्पत्तिकालतद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति। तदसत्। अप्रामाण्यग्रहात्कृदिततदभा
 वव्याप्यवत्तानिर्णयाधनंतरंतद्विशिष्टबुद्ध्युत्पत्तयः प्रामाण्यज्ञानान्तरं कतायाः आवरणकत्वाद्वा
 विज्ञानमप्येत्यप्रामाण्यग्रहादितोपक्षेपयत्र तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयादित्युद्यतेन दानीं
 द्विशिष्टबुद्ध्यापत्तेः कार्यकाले प्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टतदभावव्याप्यवत्तानिर्णयाधभाव
 सत्तातद्वारणायसामग्योप्रतिबंधकताया आवरणकत्वे कार्यकालेन व्यतिरेकतया निर्णयाधभाव
 हेतुतायाः निष्फलत्वम्। एवमप्रामाण्यज्ञानानां स्फुटिततदभावव्याप्यवत्तानिर्णयाधभा
 वत्यकार्यसहभावेन हेतुत्वे च युवम्। विज्ञानमप्येत्यप्रामाण्यज्ञानानंतरंतदभावव्याप्य
 वत्तानिर्णयादिसदनंतरंतद्विशिष्टबुद्ध्युत्पत्तयप्रसंगः कार्यकाले प्रामाण्यग्रहनाशेना
 प्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टतदभावव्याप्यवत्तानिर्णयाधभावस्य व्यतिरेकतदभावव्याप्यवत्तदभावव्य
 वच्छेदकधर्मवताज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकमिव तदभावादि क्रमपि विशेष्यतावच्छेदको सत्यनाश

वा

तं

यतद्विशिष्टवर्तिनोऽप्युच्यते तद्वारणा यत्त्ववन्मभावा धवधिभविशेष्यतानि रूपितवन्निष्ठावधिभ
प्रकारताशास्त्रान्तावधिभप्रतिता द्वाप्रकारताशास्त्रान्तगोचरे छाविरुविशिष्टवन्मभा
धुपस्थितित्वेन प्रतिबंधकता कल्पनीया । द्वाविशेष्यता लिङ्गानन्वता द्वाज्ञानगोचरे छा द्वा
यामेव प्रसिद्धानन्वन्मभावा धुपस्थितिरूपप्रतिबंधकशून्यकालेता द्वाज्ञानायतिरिति वा
च्यं । विशेष्णज्ञानविरहात् । अथ तादृशे छाभावविशिष्टे पस्थितित्वेन तादृशाभावविशि
ष्टत्वेन वा प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते । नव्यास्तु तादृशाज्ञानप्रतिता विवेकात्वेन हेतुत्वकल्पने
नैवाप्युच्यते तद्विशिष्टवन्मभावा धुपस्थितेः प्रतिबंधकत्वकल्पनमनर्थक । अथ व
न्मभावावधिभविशेष्यतानि रूपितवन्निष्ठाप्रकारताशास्त्रान्तगोचरे छात्वेन तादृशाप्रत्य
क्षत्वेन कार्यकारणभावनसंभवति । तादृशे छाविनापि वन्निष्ठाप्रकारतानि रूपितवन्मभावावधि
भविशेष्यताशास्त्रान्तगोचरे छात्वेन तादृशाप्रत्यक्षव्यवस्थितिवारादुच्यते योः

बा० वा०

२५

तादृशविशेष्यताशालिप्रत्यक्षविषयकत्वात्तेनानुगम्यतेतुल्येप्रत्यक्षंजायतामित्याकारकत्वात्
तादृशप्रत्यक्षविषयकतयातत्सत्वेपिनिर्वहन्निर्वह्निमानितिप्रत्यक्षापातात्तस्मात्प्रका
रविशेषनिवेदात्थावरपक्षत्वात्समस्ततादृशोच्छावमायुकूटविशिष्टज्ञानाभावतत्पक्षा
रणस्यतादृशसकलेशाकालेवसत्त्वान्नव्यमिवारंजित्वेनतादृशोच्छावविशेष्यस्यतद्द
रोधान्नन्यतावच्छेदकत्वेनव्यमिवारंनवकारात्तादृशोच्छावकूटविशिष्टज्ञानत्वेन
प्रतिबंधकत्वेतादृशोच्छावावांनापरस्परंविशेषणविशेष्यभावेविनिगमनाविरहणा
नसंगत्वात्अथतादृशोच्छाविरहविशिष्टवृन्धभावाद्युपस्थित्यभावावस्यतादृशो
च्छावश्चवाप्रत्यक्षस्थानएवतुल्यतयानिर्वहन्निर्वह्निमानित्याकारकानुमित्युत्पादेवा
धकाभावाच्चतादृशानुमित्यादेरलोकितयापादकाभावनिर्वहन्निर्वह्निमाया
प्यवानित्यादिश्रामशोदाकाकारणतायाएवाकूटसत्वादितिवाच्यधयमा

ववान्किंवाप्यवानित्यादि परामर्शस्य धृताभाववान्किमानित्याद्यनुमितिप्रतिहेतुत्वे
त्युनापेतत्रैव धृतादिकमानिवैयर्थ्यान्निर्वर्तयतां निरूपितविशेष्यतानिरूपिताया अभा
वत्तावच्छिन्नावच्छेदकतातन्निरूपितायाप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकतातदवच्छे
दकत्वसंबंधेनानुमितिप्रतिवर्तिकाप्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपिताया
भावत्तावच्छिन्नावच्छेदकतातन्निरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छे
दकत्वसंबंधेन परामर्शस्य हेतुत्वकल्पना निर्वर्तिकाप्यप्रसक्तानिति परामर्श
स्य तादृशप्रत्यासत्यावच्छिन्नसत्त्वेन तादृशकार्यतावच्छेदकप्रत्यासत्यानुमित्यावच्छिन्नापत्यैव
निर्वर्तिकाप्यनित्यतादृशानुमित्यापत्तिः इतदनुरोधेन धृतादिकनिवर्तयतामिति प्रत्यास
त्यहेतुत्वापगमेव किमानभावव्याप्यवानित्याकारकपरामर्शकालेव किमानभाववानि
त्यनुमितावुत्पद्यमाना अभावस्यप्रतियोगितासंबंधेन वदन्ति मत्वेलापवमितिलाघ
वज्ञानवलादभावेप्रतियोगितासंबंधेन वदन्ति मानेवावकासावाहकिमानिर्वर्तितिरि

वा०वा०

२६

न

सेताद्वानुमितिर्द्वारैव। अत्र केचित्। वक्तृत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वायां प्राक्कृत्या
वच्छिन्नावच्छेदकतातन्निरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंसर्गेणा
परोक्षज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिवक्तृत्वमेदस्य हेतुत्वोपगमात्तन्निर्वक्तृत्वं निमित्तमित्याधुना मि
त्यापत्तिः। वक्तृत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्पातद्वयवच्छेदक
त्वप्रत्यासत्पाताद्वराज्ञानप्रतिबन्धभावमेदस्य वक्तृत्वमेदस्य च हेतुत्वमुद्धाभाव
त्वादित्यन्ते मायं विशेष्यतावच्छेदकीकृत्यघटत्वदिनावक्तृत्वविशेष्यतावच्छेदकीकृत्य
वावक्तृत्वमताज्ञानानुदयप्रसंगदिति। तदुपेक्षितं। वक्तृत्वावच्छिन्नत्वं च किंचिद्भूतानवच्छिन्न
वक्तृत्वस्य वच्छेदकताकृत्यं। एवं प्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वमपि निरवच्छिन्न
ग्राह्यं। तेन जातिविशेषत्वादित्यादिना वक्तृत्वादिकविषयो कृत्यजातिविशेषवदभाववान्वक्ति
मान्यन्मभाववान्जातिविशेषवद्वयान्वादितिरज्ञानानुदयप्रसंगः। परोक्षत्वनिवेशात्
तादृशाहायप्रत्यक्षेव्यभिचारः। एवं वक्तृत्वमनिर्वक्तिरित्येताद्वराज्ञानवारणायैव

नित्यावाधिभप्रकारतानिरूपितयाऽभावस्यावाधिभप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदक
तावच्छेदकत्वसंबधेन पराक्षज्ञानत्वावाधिभप्रत्ययिचनित्वमैदत्तादिनाहेतुताकल्पनीयेत्य
प्याहुः। वस्तुतस्तवन्धमाववान्वहिव्याप्यवानित्याकारकज्ञानस्यानाहयस्यानभ्युपगमादा
हाय परामर्शस्यवानुमित्यहेतुत्वान्नतादृशाहाय परामर्शाभिर्वन्निर्वन्निमानित्येतादृशा
नुमित्यापत्तिः। यच्चाहं। वन्निमानभावव्याप्यवानित्येतादृशापरामर्शकालेऽभावस्यप्रति
योगितायावन्निमलेताधवमित्याकारकताधवज्ञानाद्वन्निमान्निर्वन्निरित्येतामित्याव
तिरिति। तदप्यसत्। तादृशाताधवज्ञानेनतादृशापरामर्शसहसतेनैवैवंचिदपि कृतज्ञ
नतादृशापरामर्शसहकारित्वानभ्युपगमात्। किंतु धटवानभावव्याप्यवानित्यादि
र परामर्शस्यैवतथात्वात्पुगमात्तादृशापरामर्शादप्येतदानीसत्तधटवान्वन्धमाववान्व
न्निमानभाववांश्वर्याकारकानुमितिरिवतादृशाताधवज्ञानजन्यतावच्छेदकावाधि
भाज्यायते वन्निमान्वन्धमाववानित्यनुमित्यादिश्रवणापत्तिः। तथा विधानुमितित्वस्य

वा० वा०

२९

कता

ताधवज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वाभावात्। धियाधवच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपिताभावस्य साध्यविशेष्यकवृ
त्तिप्रकारकानुमितिसादेव तथाहात्। अथविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्यात्।
त्यक्त्येविशेष्यतावच्छेदकमनिवेरयाभावव्याप्यवत्ताज्ञानत्वमेवजनकतावच्छेदकं वाच्यं। त
दवच्छिन्नसहस्रतस्य ताधवज्ञानस्यैवफलव्याप्यत्वमप्युपेयं। ननु यत्सावच्छिन्नविशे
ष्यतावच्छेदकताभावात्तावच्छिन्नव्याप्यवानित्यादिज्ञानमात्रसहस्रतस्य तत्तत्प्रत्यजनकतान
वच्छेदकत्वात्। इत्येव वक्तुमानमावव्याप्यवानित्यादिज्ञानमात्रसहस्रतस्य ताधवज्ञाना
दभावात्तवृत्तिप्रकारकानुमितिदुर्वैवेति। तद्वत्ताकायेकारणमावकल्प्यनमावदयकं
तत्कल्प्यनेव परस्परसमानाधिकरण्यापन्नकारणतोमात्मिकायावृत्तित्वमिदधुत्ति
तायाविषयनिष्ठप्रत्यासत्त्याकायात्सादृकसामग्र्याएव ताद्वत्तालाधवज्ञानसह
कारित्वापगमात्। प्रकृतस्थितेवकारणतावच्छेदकमितिविषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यावृत्तित्वमिदं स
सामानाधिकरण्यापन्नामावव्याप्यवत्तापरामर्शाभावेनापत्यभावादिचेत्तर्हि। तद्वत्ता

पुरतरप्रत्यासत्याकार्यकारणभावकल्पनापेक्षयात्माधवाहृत्त्वादिरिति विषयतासंबंधेन ज्ञानं
यति घटत्वादिनां तादात्म्यप्रत्यासत्याहितत्वेनैव कल्प्यतां तथासत्यभावस्यैव निमित्तयोगि
त्वेनाधवाहृत्त्वादिरिति नैव ज्ञानेनैव चत्वादि रूपविषयकार्यस्यादिकायां च निमित्तमिदस्यैव
चरत्त्वादिरिति सारमभ्यास एव लहकारित्वोपगमात् प्रकृतस्थानेनैव तदभावनेन वापत्तिवार
णसमवादादित्यतीतादिविषयकानुमित्यादिभ्यस्तदानीं हेतुत्वात्पुनरेपितत्र तद्वति विषयता
संबंधेन ज्ञानत्वेन हेतुतयैवापपत्तः न च घटत्वं पटत्वादिसंदेहानंतकार्यकारणभावकल्पनापे
क्षया च निमित्तमिदस्यैव हेतुत्वकल्पनमेवाचितमित्याशंकनीयम् । मयन्मते घटाभावादिविषय
कानुमित्यादौ घटत्वादिसंदेहस्यैव हेतुतायाः अवश्यकल्पनीयतया विशेष्यतावच्छेदकः । समसं
ख्यकार्यकारणभावकल्पनस्यावश्यकतया साम्यात् । घटत्वादिरिति विषयतासंबंधेना
नुमित्यादात्म्येन घटत्वादिनां विषयतया तदज्ञानस्य हेतुत्वं स्यादवश्यकत्वमपि व्यक्तम् ।
पितृविशेष्यतावच्छेदकतायां त्यासातिविचारोऽस्माभिः । एवमुक्त्याभावात्पुनरप्यव्यक्ति

२८

मानित्याकारकानां कार्यविशिष्टबुद्धिवारणाय प्रकरोपि चिंतनीयः। करारोनां स्यात्पुंत्वाभावमा
 यत्तत्र हेतुद्वारादि विरोष्यतावच्छेदकत्वस्थानुत्तविशिष्टबुद्ध्यनुदयात्तद्वारणाय
 करारो ध्रुवविभक्तिविरोष्यतावच्छेदकताकस्थानुत्तादिविशिष्टबुद्धिप्रतिकरत्वाध्रुववि
 भक्तिविरोष्यताकस्थानुत्ताध्रुवव्याप्तिनिर्णयत्वेन प्रतिबंधकतापि बोध्या। अथवा
 धारोनां केन संबन्धेन प्रतिबंधकता न तावत्समवायेन विशिष्टबुद्धिप्रतिसमवाये
 नास्मानिष्ठविरोष्यपुणानामन्याप्यरतिनया बाधकालेऽपि तदनवच्छेदकावच्छेदेन
 तदभावात्तत्वादि विशिष्टबुद्ध्यापत्तेः। निरवच्छिन्नविरोष्यतासंबन्धेन तदभावात्तत्वं
 पुनरत्यंतो मातृदुक्तिकमवबाधमन्यकालेऽपि तत्कालावच्छिन्नविरोष्यतावैबाध्या ये
 मातृस्थरतेः। देशानवच्छिन्नविरोष्यतासंबन्धेन तद्वेतुत्वान्न देशः। त्वपि बाध न
 मन्यकालावच्छिन्नविरोष्यताया अपि रारिध्रुवच्छिन्नत्वादितो नो मेतच्छा

वा. वा. ५
पिताद्वावाधुष्यवच्छेदकत्वात्पुपगमान्नदोषरतिवाच्यं । तथासत्यवच्छेदकतासंबंधेनतदधिकरणं
स्मृतरवत्रारिरस्यवहितपूर्वक्षणादात्म्यसंबंधेनचष्टावतोसत्वात् । चेष्टावत्त्वेनज्ञानरुक्तायांच
मिच्यारप्रसंगात् । नचोत्पत्तिक्षणावच्छेदेनकार्योधिकरणेतदव्यवहितपूर्वक्षणाकारणासत्वमेव
मिच्यारः । रवउत्रारिरस्यचमरुत्रारिरनाशोत्पत्तिकालोत्पत्तिकवाधुष्यवच्छेदकत्वत्पत्तिक्षणा
वच्छेदेनतस्यतदधिकरणत्वानन्यमिच्यारइतिवाच्यं । एवमपियत्ररवउत्रारिरोत्पत्तिकालएववा
धुष्यवच्छेदकत्वत्पत्तिक्षणावच्छेदकत्वात्पुपगमेच्यमिच्यारस्यतदनपुपगमेवतद
नंतरविवाहसुहापतेद्वारत्वात् । अथरवउत्रारिरसमयोत्पत्तिकालनस्थिरवउत्रारिराधुष्यवच्छेदत्वे
पिताद्वाज्ञानाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेनतत्रकारणतावच्छेदकोभूततादात्म्यसंबंधावच्छे
दप्रतियोगितावेवमिच्यारकर्मदत्तपकारणमावस्थाप्सत्वान्नन्यमिच्यारः । कार्योव्यवहितपूर्
वक्षणावच्छेदकार्योधिकरणवत्तिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्पत्तिक्षणावच्छेद
कत्वेवापिच्यारप्रदायत्वात् । मास्तव्यमिच्यारः । तथापिरवउत्रारिरस्यताद्वाज्ञानाव्यव
हितपूर्वक्षणावच्छेदेनावच्छेदकतानियामकमान्यनधिकरणत्वात् । तदवच्छेदकत्व

न

मनुष्यभूमेवतादृशसामग्र्यनधिकरणत्वं वच्छेदकत्वापगमे सर्वत्रान्नियामकसामग्रीकल्पनैव
फलपत्तेः। यत्र विरोध्यतावच्छेदकत्वसंबंधेन विशिष्टबुद्धिप्रतिविरोध्यतावच्छेदकतासंबंधेन
बाधबुद्ध्यादेः प्रतिबंधकता। तत्तत्पुरुषोयत्वरस्याप्यवच्छेदककारोनिवेशाबाध्यः। अन्यथाएक
पुरुषोयवाधबुद्धिद्वारायापुरुषस्यपुरुषांतरस्यविशिष्टबुद्ध्यनुदयापत्तिः। एतत्कल्पेनवि
रोध्यतावच्छेदकमिवैवान्तर्जनप्रतिबंधकताबाहुल्ये। अतएवपुरुषमेवेनप्रतिबंधकता
बाहुल्यस्यैकैकविरोध्यतावच्छेदकापेक्षयापुरुषाणामल्पतरत्वादिति। तदसत्। तथासत्यतो
तानागततद्रूपावच्छिन्नविरोध्यकविशिष्टबुद्धेर्विरोध्यतावच्छेदकतासंबंधेनतद्विरुद्धादावनु
दयप्रसंगात्। तत्रकायाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेनबाधाभावधौतसामग्र्याअसत्वात्। न
चतत्राव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेनबाधबुध्यसत्वात्। तत्क्षणावच्छेदेनतदभावसत्वेबाध
काभावशतितान्यं। तत्क्षणस्यावच्छेदाधिकरणताद्विरुद्धादावसंबंधितयाताद्विरुद्धादावधि
वाधिकरणत्वावच्छेदकत्वात्। नचैवंज्ञानेच्छादीनांसमानविरोध्यत्वप्रत्यासत्याहृतत्वंकल्पे। य

30

नच

३९

ह्याप्येतेरपि संभवान्नतद्विशिष्टमावदति नानुपपत्तिः कायगृहस्थले चान्यत्रारोरावच्छेदेन त
वात्मनि बाधादिसत्त्वेन्यत्रारोरावच्छेदेनापि न तद्विशिष्टबुद्धिरूपं यतेतदुत्सादे प्रमाणपरिहा
तः । तद्विशिष्टफलस्य प्रामाणिकत्वे तु अनायत्पान्वेत्तद्विशिष्टारोरावच्छिन्नात्वं बाधादो विशिष्टबुद्धो
च विशेषणं देयमिति ॥ ॥ इति श्रीहरिरामतत्त्वकारविरचितोच्चाध्वबुद्धिप्रतिबं
धकताविचारः समाप्तिमागमत् ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वाथुसिग्रातेबंधक तावि चारसमाप्तः
स्वामिदिक्षितः